

લેખકનું નિવેદન

‘સન્નિધ પ્રકાશન’ના ઉપક્રમે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ હું
 = આર્ય શ્રી પુરુષોત્તમ માવળંકરનો ધણો તથા હું. અસ્તિત્વવાદ વિશે
 ‘અભ્યાસ’માં લેખો લખવા માટે એમણે મને ઘણું પ્રોત્સાહન આપ્યું
 છે. તેમના સહલાવથી જ સાર્વ વિશે આ પ્રકારનો નિબંધ લખવાની
 મને પ્રેરણા મળી છે. વિદ્યાક્ષેત્રે વિવિધ રીતે પ્રવૃત્ત બનેલા શ્રી
 પુરુષોત્તમભાઈ ગુજરાતનું ‘વિદ્યાતપ’ વધારવામાં કાર્યરત છે એ આપણા
 સહુ માટે ગર્વનો વિષય છે.

મારા અધ્યાપકમિત્રો સર્વશ્રી લાભશકર દાકર, સુભાષ શાહ,
 ભોળાભાઈ પટેલ, સિંધ અને પ્રોફે. વી. જે. ત્રિવેદી પાસેથી અસ્તિત્વવાદ
 વિશેની ચર્ચાઓમાં વિવિધ રીતે ઘણું પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન
 મળ્યું છે. પ્રોફે. દિનેશ ડાહારીએ આ પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ વાંચીને
 મને જરૂરી સૂચનો કર્યા છે. તેમ જ મૂળ લખાણ કાળજીપૂર્વક વાંચીને
 ભાષા અને રજૂઆત અંગે કીમતી સૂચનો મારા મિત્ર અધ્યાપક શ્રી
 હેમનંત દેસાઈએ કર્યા છે. આ પુસ્તકનાં સામગ્રી, આયોજન અને શૈલી
 વિશે પ્રોફે. દિગ્વીર મહેતાએ કેટલાંક સૂચનો કર્યા છે નાગપુર યુનિવ.
 સિટીના પ્રોફે. કલકર્ણીએ સાર્વના ચેતનાના સિદ્ધાંતની કેટલીક મર્યાદાઓ
 દર્શાવી છે. પ્રિન્સિપાલ એ. એચ. વોરાએ સાર્વના ‘નિબંધ’ના ખ્યાલોમાં
 રહેલી ગૂંચવણો પ્રત્યે નિર્દેશ કર્યો છે. સાર્વના નીતિશાસ્ત્રમાં ‘મૂલ્ય’ના
 પ્રશ્નમાં રહેલી કેટલીક મર્યાદાઓ પ્રિન્સિપાલ જે. સી. ત્રિવેદીએ
 દર્શાવી છે. આ મિત્રો સાથેની ચર્ચાઓમાં ઘણી મનનીય વિચારસામગ્રી
 મને પ્રાપ્ત થઈ છે. અલગત આ કૃતિની જે કાંઈ નબળાઈઓ અને
 ત્રુટિઓ રહી જરા પામી હોય તેની જવાબદારી મારી જ છે.

સાર ઉપરનાં જે અંકેશ પુખ્તીને ઉપરોક્ત કરે છે તેની વાદી અંતર્માં આપી છે. સારની વિચારધારાનાં મુખ્ય પાસાંઓનો માર્ગ પરિચય કરાવવાનો દેવુ અહીં છે. આ પ્રકારે કેટલો સફળ થયો છે તે નો વાચક જાણી શકે.

અમદાવાદ

તા. ૧ જુન ૧૯૧૭

મધુસૂદન વિ. બક્ષી

ક્રમ

૧. અસ્તિત્વવાદનો પરિચય	૧
૨. સારનો પરિચય	૧૨
૩. સારની સાદિત્ત્વમીમાંસા	૧૬
૪. સારનું તત્ત્વચિંતન	૩૬
૫. સારનું મનોવિજ્ઞાન	૭૩
૬. સારના અસ્તિત્વવાદનું મૂલ્યાંકન	૯૯

૧. અસ્તિત્વવાદનો પરિચય

૧, જગત અને ઈશ્વર વિશેનું ચિંતન એટલે તત્ત્વજ્ઞાન એવી સામાન્ય સમજ પ્રવર્તે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સંપ્રદાયો વિવિધ દષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નો વિશે વિચારે છે. ઇન્દ્રિયોથી ગળણી શકાતા વિશ્વ કરતા બ્રહ્માડમાં કઈક વિરોધ તત્ત્વ કે તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં છે તેવી પારગામી દષ્ટિ ધણા તત્ત્વચિંતકોના ચિંતનમાં પાયારૂપ છે. એક દષ્ટિએ તમામ તત્ત્વજ્ઞાન અસ્તિત્વવાદી જ હોય છે કારણ કે જીવ, જગત અને ઈશ્વર અથવા પરમ તત્ત્વના અસ્તિત્વની વિચારણા કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનિવાર્ય છે. 'અસ્તિત્વ'નો અર્થ આ સદર્શમાં વિશાળ છે પરંતુ કેટલીક વાર 'સત્ત્વ' (Essence) અને 'અસ્તિત્વ' (Existence)ને જુદા પાડવામાં આવે છે. થીક તત્ત્વચિંતનમાં, કોઈ પણ વસ્તુઓના એક વર્ગના સામાન્ય લક્ષણોનો અત્યંત રીતે વિચાર કરીને તેના 'સત્ત્વ'નો ખ્યાલ કરવામાં જ હુદ્દિનું મૂળ કાર્ન છે તેમ માનવામાં આવતું હા ત, બધા મનુષ્યોમાં સમાન એવા લક્ષણો જુદા તારતીને 'હુદ્દિશાળી પ્રાણી' એવી મનુષ્યની વ્યાખ્યા બાધવામાં આવી આ જ રીતે આવશ્યક લક્ષણો અને આક સિમક લક્ષણો જુદા રાખીને કોઈ પણ વસ્તુના 'સત્ત્વ'ને મઢવું કરવાનો હુદ્દિનો વ્યાપાર જ્ઞાનને ઢીપકારક ગણી શકાય તત્ત્વચિંતનની આવી અમૂર્તિકરણની (Abstraction) ક્રિયાને પરિણામે, જ્ઞાન, મૂળ તત્ત્વ અને મૂલ્યના સ્વરૂપની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનમાં પૃથક્કરણ દ્વારા જ થતી આવી ગાણુસનું વિશિષ્ટ અને વાસ્તવિક અગ્તિત્વ અને તેની પરિ સ્થિતિની રમૂઆત તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામી શકી નહિ હુદ્દિવાદીઓ અને અનુભવવાદીઓ વચ્ચે જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિશે

મનભેદ છે. મુખ્યવાદીઓ અને કર્નલવાદીઓ વચ્ચે મુદ્દાના અરૂપ વિશે
 મનભેદ છે. અધ્યાત્મવાદીઓ અને ભૌતિકવાદીઓ વચ્ચે સનુદત્વના
 મૂળ સ્વરૂપ વિશે મનભેદ છે. આ તાત્ત્વિક મનભેદના અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો
 પણ છે. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન શા માટે ? એ પ્રશ્નના પણ વિધિવિધ
 પ્રત્યુત્તરો છે. મનની શાંતિ માટે, આધ્યાત્મન માટે, ભુદિના મંતેષ
 માટે, જીવનવ્યવહારના મર્જાદર્શન માટે કે માત્ર વિચારશક્તિને તેના અંતિમ
 ઉદ્ધા સુધી લઈ જવા માટે તત્ત્વચિંતનની પ્રગતિ દોષ શકે. વિલિપ્ય
 બેરેટ જણાવે છે કે પીસમી સદીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના
 અધ્યાપકો દ્વારા જ થઈ રહ્યો છે. આ વિષય લોકભ્રમર રહ્યો નથી,
 નિષ્પ્રતિભાનો બની ગયો છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં સામાયિકોમાં આવના શ્રેષ્ઠોને
 આધ્યાત્મિક વલણ ધરાવનાર શ્રદ્ધાળુઓ સમજી શકતા નથી, પરંતુ વિષયની
 સૂક્ષ્મતાનો લાંબા ગાળાનો સંપર્ક તેમાં જરૂરી થઈ પડ્યો છે. પહેલાંના
 ફિલસૂફે કલ્યાણ ન દેય તેવા વિષયો અને તેવી પદ્ધતિઓ આધુનિક
 તત્ત્વજ્ઞાનમાં અપનાવવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનને જેમ ભુદી સાધાઓના
 તદ્ભૂત સિવાય અન્ય કંઈ સમજી શકે નહીં, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ બન્યું
 છે. પરંતુ બેરેટ માને છે કે વૈજ્ઞાનિકોના અમૂર્ત અને સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો દોવા
 છતાં, તેમના સંશોધનોની સામાન્ય માણસના રોગિષ્ઠ વ્યવહાર ઉપર
 સીધી અસર થઈ શકે છે ત્યારે તત્ત્વચિંતકોની સમાજજીવન ઉપરની
 અસર આ સદીમાં ઘટતી થઈ છે. જોકે સત્યને જોતે વિષયને ઉપયોગી
 કે લોકપ્રિય બનાવવાનો આદેશ આપી શકાય નહીં. અમેરિકા અને
 ઇંગ્લેન્ડમાં તત્ત્વજ્ઞાનની આ દશા હતી ત્યારે ખ્રીસ્તી વિશ્વયુદ્ધના અંતે ફ્રાંસમાં
 અસ્તિત્વવાદની વિચારધારા પ્રચલિત થઈ. એ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યા-
 પકો પૂરતી મર્યાદિત ન રહી. યુરોપમાં સાહિત્યક્ષેત્રે પણ તે પ્રસરતી રહી.
 વિચારનું આ નવું આદેશન બધા ક્ષેત્રના ભુદિજીવીઓને સ્પર્શી ગયું,
 પરિણામે ખ્રીસ્તી દર્શન પણ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત કરતાં અસ્તિત્વવાદનું ક્ષેત્ર
 વિશાળ થયું. રશિયુસ્ત ફિલસૂફોને વિચારોની સ્વચ્છતાથી, તત્ત્વજ્ઞાનમાં

અરાજકતા ફેલાવાનો ભય લાગ્યો. શબ્દના અર્થની કે લાવાના સ્વરૂપની અર્થમાં રોકાયેલા તત્ત્વચિંતકોને પ્રેમ, મૃત્યુ, ઈર્ષ્યા, ચિંતા, શન્યતા વગેરે બાળતોનો ઉલ્લેખ કેન્દ્રમાં રાખના અસ્તિત્વવાદીઓ વિષયાંતર કરી રહ્યા છે તેવું જણાયું. અસ્તિત્વવાદ માત્ર મુદ્દકાલીન હન્યશાનું પરિણામ છે અથવા તો ટૂંકા ગાળાનો લાગણીનો જીભરો છે તેવી ટીકાઓ પણ થવા લાગી. તત્ત્વવિચારણા તરીકે અસ્તિત્વવાદની ખાસિયતો ધ્યાનમાં લેવાથી અસ્તિત્વવાદ વિશેની દૈટલીક ગેરસમજ દૂર થશે.

પરમતત્ત્વ (Reality) માત્ર બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય અને કોઈ પણ વસ્તુનું અચલ રૂપ તાર્કિક પૃથક્કરણ દ્વારા બાજુનું એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેવી બુદ્ધિવાદી માન્યતાનો અસ્તિત્વવાદ વિરોધ કરે છે. તે ઉપરાંત મનુષ્યના અસ્તિત્વને અન્ય વસ્તુના અસ્તિત્વની હરોળમાં મૂકવા અસ્તિત્વવાદીઓ તૈયાર નથી. માણસ રચાનિક દેશ-કાળનાં બંધનમાં ફસાયેલો છે એટલે ‘પરમ તત્ત્વ દેશ-કાળથી પર છે,’ ‘શાશ્વત છે,’ ‘અનંત છે,’ ‘વિરોધમુક્ત છે,’ ‘જીવ માત્ર વિશ્વાત્માનો અંશ છે’ વગેરે બાળતોનું જ્ઞાન અમૂર્ત છે, જીવનથી વેગળું છે. અલગતા, વિરાગ, સામાન્ય વ્યવહાર અને તર્કશાસ્ત્રમાં બુદ્ધિની મર્મગ્રહણની પ્રક્રિયા અવસ્થ મદદરૂપ છે પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં, સત્ય, માત્ર શોધવાનું નથી; જીવવાનું છે. માણસ અન્ય વસ્તુઓની જેમ પરિમિત છે; અપૂર્ણ છે; માણસ સ્વતંત્ર છે પણ પોતાના જ સ્વાતંત્ર્યના દુરુપયોગથી એ સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી દે છે; માણસના અસ્તિત્વમાં વિરોધાભાસ છે. તેનો અનુભવ વ્યક્તિને હતાશ કરે છે; જીવનનો અર્થ પામવાની વ્યક્તિની જિજ્ઞાસા માત્ર બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિથી સંતોષાતી નથી. મનુષ્યજીવનની સદિગ્ધતાનું ભાન તીવ્ર બનતું જાય તેમ બુદ્ધિથી શોધેલો તાત્ત્વિક ઉદ્ધત મિથ્યા જણાય છે. અસ્તિત્વલક્ષી વિચારકો તાત્ત્વિક વિચારણામાં બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા જરૂર સ્વીકારે છે પરંતુ બુદ્ધિનો સર્વોપરિતા સ્વીકારતા નથી. મનુષ્યના ધણા અનુભવો બુદ્ધી બુદ્ધી કક્ષાની તીવ્રતા ધરાવે છે. તેની તત્ત્વોન્મુખતા બિન્ન પ્રકારની છે. જીવ અને જગત વિશે, આવા અનુભવો પણ

દર્શક નમજની શકે છે ત્રિવિધતામાં સમાન પરિસ્થિતિમાં જીવના માણુગાના અંગના અનુભાવિતે પણ વાચ્ય મગે તે જરૂરી છે) ઇ ન, કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના 'મૃત્યુ' વિશે વિચાર ત્યારે તત્ત્વજ્ઞતાથી વિચારી શકે નહીં કારણ કે તેનું મૃત્યુ તેને જે રીતે સ્પર્શી શકે તે રીતે બીજાને સ્પર્શી શકે નહીં તમામ માણુસોના મૃત્યુને લાગુ પાડી શકાય તેવી મૃત્યુની વ્યાખ્યા સોધથી એ એક બામત છે, પણ પોતાના મૃત્યુની આગાહીથી ચિંતિત થતું એ જુદી બામત છે અસ્તિત્વવાદીઓ આ બીજા પ્રમાણના અનુભવને પણ મહત્ત્વ આપે છે

અસ્તિત્વવાદનું વિવિધ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે હિદલન જણાવે છે કે જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના નક્કર વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ઉપર વિચાર કરશે ત્યારે તેને અનેક અનુભવો થશે પોતાના અસ્તિત્વ ઉપર સ્થળમળની એક છાપ પડી હાથ છે પોતે જાણ છે, શા માટે અહીં છે તેવો પ્રશ્ન પુછાય છે બીજા મને જેવી રીતે જુએ છે તેવી રીતે હું મારો વિચાર ન કરું, પણ મારા પોતાના અસ્તિત્વનો અંગના અનુભવની દૃષ્ટિએ વિચાર કરું ત્યારે હું અસ્તિત્વવાદી પરિસ્થિતિમાં છું તેમ કહી શકાય પોતાના અસ્તિત્વની અનુભૂતિ હમેશા ચિંતા ઉપજાવે છે કારણ વ્યક્તિ પોતાના અસ્તિત્વનું મૂળ શોધી શકતો નથી તે જ રીતે સ્વાતંત્ર્યની અગતિ અનુભવમાં ઉદ્ભવે છે પણ તેનું શું કરવું તે સમજાતું નથી જીવનનો અર્થ શોધવો છે, પણ અનુભવ અર્થહીનતાનો ધાય છે સત્ય પામતું છે પણ તટસ્થ રહીને નહીં-મતે અનુભવીને મેળવવું છે અને તેમ કરવા જતા કદાચ સત્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય રિન્ટ્લીનના મન મુજબ અસ્તિત્વવાદ એ માનવીની પરિમિતતાનું તત્ત્વ જ્ઞાન છે પરિમિતતાનો અનુભવ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી હતાશા મૂળભૂત અસ્તિત્વલક્ષી પરિસ્થિતિ ગણાય એશાખ આ જ હકીકત ઉપર ભાર મૂકતા જણાવે છે 'અસ્તિત્વવાદીઓ માનવીય પરિસ્થિતિઓમાં નિરતર જોવા મળતા મધ્યો આલેખે છે જિંદગી એક સાહેસ છે અને વાર્કિક

રીતે પરિબદ્ધ થયેલા કોઈ પણ માણુષ્યામા તેને બાંધી દેવાના પ્રયાસ સામે અસ્તિત્વવાદીઓ વિરોધ કરે છે.

ઑકસફર્ડ યુનિવર્સિટીની એક વ્યાખ્યાનમાળાને ઓફે. હાર્દન્માને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી છે હેગલ અને માર્ક્સની વિચારધારાઓથી અસ્તિત્વવાદ કથા લિન્ન છે તે બાબતનો હિલેખ કરતા હાર્દન્માન સૂચવે છે કે હિંદુકતમા વિરાટ માનવસમાજમા સાધન સામગ્રીની વિપુલતા છતાં, માનવીને પોતાને એકલો પડી ગયાનો જે અનુભવ થાય છે તે અસ્તિત્વવાદની મૂળ સમસ્યા છે. માનવસમસ્યાઓનો હેગલ અને માર્ક્સે સૂચવેલો ઉકેલ નિષ્ફળ ગયો માટે અસ્તિત્વલક્ષી વિચારણા ઉદ્ભવી તેનું હાર્દન્માન માને છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વવાદની વિચારણા કરતા કુ હેગલ બાન્સે સાર્ત્ર, સાઈમન દબોઈવાર અને આલ્બર્ટ કામૂને માનવતાવાદી અસ્તિત્વવાદીઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે માનવીય પરિસ્થિતિનું તત્ત્વગ્રામી ચિનત્તુ અસ્તિત્વવાદી સાહિત્યમા રજૂ કરવામા આવે છે સ્વાતંત્ર એ માણુસનું મૂલ્ય છે એટલે સાહિત્યસર્જનની ક્રિયા આ મૂળભૂત ચેતનાની મુક્ત અભિવ્યક્તિ છે માનવજીવનની અગ્રગટ શક્યતાઓને સાકાર કરવાનું સાહિત્યનિર્માણનું ધ્યેય છે આ સદર્ભમા અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય એ 'શક્યતાઓનું સાહિત્ય' છે તેમ બાન્સે માને છે.

ફ્રેચ, ઇટાલિયન, ઇંગ્લિશ અને અમેરિકન મૂળ લેખોને આધારે સાર્ત્રે ઉપરના એક અગ્રહમા તેના તની એડીથ કેરન જણાવે છે કે 'અસ્તિત્વવાદ' એ શબ્દ ફ્રેચ અસ્તિત્વવાદી એલિયસ માર્સેલે ૧૯૪૩મા પ્રચલિત કર્યો હતો સાર્ત્ર અને સાઈમન દબોઈવાર મિનો સાથે ન્યારે 'કોફે ફ્લોરે'મા મળ્યા ત્યાર 'તમે અસ્તિત્વવાદી છો?' એવા પ્રશ્નથી ખુદ સાઈમન દબોઈવારને આશ્ચર્ય થયું હતું, પરંતુ અસ્તિત્વવાદી વિષયો જેવા કે મૃત્યુ, ચિંતા, એકલતા, શન્યતા વગેરેનું પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા નિરૂપણ કરતું તેવું સાહિત્ય અસ્તિત્વવાદી ગણી શકાય તેમ માનવામા આવતું હતું.

‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં મુદ્દેઓનો અભિવ્યક્તિ’ એ ‘વિષય ઉપર ૧૯૫૮માં
 ‘ઇન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોમેસ’ના અભિવેશનમાં, એક વ્યાખ્યાનમાં ડૉ.
 સાર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને અસ્તિત્વવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છેઃ
 ‘જ્યારે આપણે પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વ અને માણ્યોના અસ્તિત્વ વિશેના
 જેદ પ્રત્યે ભૂલ ન કરીએ ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઈતિહાસમાં અસ્તિત્વવાદી
 વિચારધારા એક મૂળભૂત તત્ત્વચિંતનના પ્રકાર તરીકે પ્રગટ થાય છે.’]

બૌદ્ધ મંત્રદાય અને અસ્તિત્વવાદની સંખ્યામણી કરનાં ઔરટેલિયન
 પ્રોફે. આર્ટિસ્ટોલ જણાવે છે (ડીમર્ટ જર્નલ, ૧૯૬૪) કે અસ્તિત્વની
 તોત્ર પ્રતીતિ અને જ્ઞેષ્ઠમકારક સ્વાભાવનો અનુભવ આ તરફ બન્ને
 મંત્રદાયમાં મૂળભૂત છે. દુઃખ, નિરાશા અને પરિવર્તન વિશે છુદ્ધ અને
 દ્વાષ્ટિગ્રસ્તનાં મંતવ્યો સરખા છે]

[અમેરિકામાં ‘દેલી ફિલોસોફી’ના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના ચેરમેન
 ડૉ. ફ્રેડરિક થેટ્કાએ પાંચ વ્યાખ્યાનો અસ્તિત્વવાદના વિષયો ઉપર
 ૧૯૬૦માં આપ્યા. ડૉ. થેટ્કાની દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વવાદની પાંચ મુખ્ય સમસ્યા
 એ છેઃ (૧) જ્ઞાનની સમસ્યા, (૨) સત્ત્વત્ત્વની સમસ્યા, (૩) જ્ઞાનની
 અસ્તિત્વની સમસ્યા, (૪) આત્મક્રિયાની સમસ્યા, (૫) પારત્યાગિતા
 (transcendence)ની સમસ્યા.]

(૧) જ્ઞાનની સમસ્યા

કલ્પના, લાગણી, અનુભવ (intuition), મન ગિયતિઓ
 (moods) વગેરે અમૌલિક વ્યાપારોનું જ્ઞાનની પ્રક્રિયામાં ધણું
 મહત્ત્વ છે તેની અસ્તિત્વવાદની પાયાની સ્વીકૃતિ છે અસ્તિત્વના
 મૂળભૂત લક્ષણોની અનુભૂતિપૂર્વકની જાગૃતિ એ જ્ઞાનનો મહત્ત્વનો
 પ્રકાર છે માનવજીવન આકર્ષક છે, પરિવર્તનશીલ છે, પરિમિત છે
 અને તેની નક્કર વાસ્તવિકતા છુદ્ધિના સામાન્ય અનુમાનોથી પહોંચી
 શકાતી નથી બૌદ્ધિક જ્ઞાનની મર્યાદાઓ પ્રત્યે સતત જાગૃત રહેવાનો
 અસ્તિત્વવાદીઓનો આદેશ છે અહીં તર્કનો ગૌરવભર્ય ઘટો નથી પણ

તેની સર્વોપરિતા પડકારાય છે અતર્કાન (Intuition) એ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ નું પ્રમાણ છે તેમ અસ્તિત્વવાદીઓ માને છે મનુષ્યનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આવા અતર્કાનથી સતતત્ત્વ પ્રત્યે અભિમુખ બને છે આનું અતર્કાન બીજી વ્યક્તિઓને સમજાવવાની મુશ્કેલી રહે છે તર્કના માળખામાં તેને મૂકી શકાય નહીં એટલા માટે ઉપમા, પ્રતિરૂપ કે પ્રતીક દ્વારા આની અનુભૂતિને પ્રગટ કરવામાં અનુકૂળતા રહે છે સાહિત્ય જેનું પ્રગટી માધ્યમ એ જ કારણે અસ્તિત્વવાદીઓ સ્વીકારે છે પેન્કાની સુદર રજૂઆત તેમના જ શબ્દોમાં મૂકવી અસ્થાને નહિ ગણાય

Existentialists have a definite preference for the new original a typical and emotionally charged complexity of situations in which the true existential condition of the free person is manifested at its best

અતર્કાનને જ્ઞાનના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારનાર અસ્તિત્વવાદીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોની માફક એક તટસ્થ ચિંતકે સ્વીકારી લે તેવી આશા રાખવી નિરર્થક છે પરંતુ કાન્ અને ઝેડલે જેવા ધૃદ્ધિવાદીઓ પણ પરમતત્ત્વને ધૃદ્ધિ દ્વારા પામી શકાય નહીં તેનું કળૂન કરે છે પરમતત્ત્વ અથવા સતતત્ત્વ વિરે વિચાર કરીને તેના સામાન્ય લક્ષણો સ્થાપવા અને પછી માનવીથી ન પામી શકાય એવા આ લક્ષણો એ જ સતતત્ત્વના છે એમ ખાતરી કરાવવી, એ જાતની વિચારપદ્ધતિ સામે અસ્તિત્વવાદને સકારણુ રોષ છે સતતત્ત્વનું સમગ્રરૂપ કોઈ જાણી શકવાનો ઘવો કરી શકતું નથી એટલે ધૃદ્ધિએ શોધી કાઢેલું સ્વરૂપ એ જ શ્રેષ્ઠ છે તેનું માનવા અસ્તિત્વવાદીઓ તૈયાર નથી જીવનની ઘણી જાણોએ આપણને જુદા જુદા સ્વરૂપની આતરિક અનુભૂતિ થાય છે તેને બૌદ્ધિક આકાર આપવો મુશ્કેલ છે

(૨) સત્તાની સમસ્યા

એરિસ્ટોટલ પછીના કેટલાક ફિલસૂફો અસ્તિત્વ (Being) અને

સત્તા (Reality)નો બેઠ પાડે છે. જુદી જુદી દૈર્ઘ્ય અસ્તિત્વ વિવિધ કક્ષાની સત્તા ધરાવે છે. દા. ત., સ્વપ્ન અને જાગૃતિ બન્ને અસ્તિત્વમાં છે પણ જાગૃતિ વધારે સત્તા ધરાવે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ સત્ત્વના (Lair) અને સત્તાને સમકક્ષ ગણે છે. સજીવન, સંયોગન, પરિવર્તનશીલ અને વિકસી શકે તેવી જાગૃતી Reality એ સમ્પ્રદાય સૂચિત થાય છે. સત્ત્વ તત્ત્વ એ જાગૃતી સ્વરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાનની ક્રિયામાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પદાર્થ બન્ને એક ઘર્ષ જાય છે. અસ્તિત્વ એ દરેકનો અંગત અનુભવ છે એટલે તેમાં કોઈવામાં આવેલું સત્ત્વનું પ્રતિબિંબ દરેક માટે સગવડ નથી પોતાના અસ્તિત્વની આતરિક્ષિકાની પૂરી જાગૃતિ એ સત્ત્વસ્વરૂપે જ એક ભાગ છે.

(ક) માનવીના અસ્તિત્વની સમસ્યા

અસ્તિત્વવાદીઓની કેન્દ્રીય સમસ્યા માનવીના અસ્તિત્વ અંગેની છે. માનવીના અસ્તિત્વમાં પણ તેના જાગૃત સંયોગન અસ્તિત્વની અનુભૂતિ મુખ્ય જાગૃત છે. વસ્તુઓ કરતા માનવીનું અસ્તિત્વ ઠીક રીતે જુદું પડે છે તે જાણવું આવશ્યક છે. માનવીય અસ્તિત્વ અને માનવ સિદ્ધાંતનું અસ્તિત્વ એવો બેઠ પાડવા પછી કેટલાક ચિંતકો માનવીના અસ્તિત્વમાં અધિકૃત અને ઘનિતઅધિકૃત અસ્તિત્વ તેવો તફાવત પાડે છે. માણસનું અસ્તિત્વ જગત સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલું છે. જગત મિથ્યા નથી મનુષ્ય પામર નથી જીવ વિરાટસૃષ્ટિનો એક અશભાવ નથી. દરેક જીવને વૈયક્તિક અસ્તિત્વ છે. માનવીના અસ્તિત્વનું મુખ્ય લક્ષણ સમાન પરિવર્તનશીલતા અને ધ્યેયગામિતા. માણસને સ્વાતંત્ર્ય છે. માટે મૂલ્યાંકન છે. મનુષ્ય અવિભાજ્ય પ્રદેશન કરી શકે છે. 'સ્વ'ની સીમાઓને ઓળંગી શકાય છે. જો કે દરેક માણસ પોતાની આંતરિક એતનાને આવો વિસ્તાર કરી શકતો નથી. જીવમાં ચાલતા માણસોની જેમ ઘણા માણસો દેવની સપાળીએ પોતાનો જીવનમ્યવહાર ટકાવી રાખે છે અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય વેચીને સલામતી ખરીદે છે. વહેંચણી વિરદ તરફ જેમ મુશ્કેલ છે તેમ

જગતમા રહેવા છતાં ટ્રેણામા વ્યક્તિત્વને ઓગળી જતું જન્યાવતુ મુશ્કેલ છે માણસનું અસ્તિત્વ ત્રણ રીતે સલામત જનાવવામા આવે છે (૧) વ્યવહાર અને વિજ્ઞાનમા, ભૌતિક વસ્તુઓને જરૂરિયાતો મુજબ ઉપયોગમા લેવા માટે જૌદિક ઉપાયો કરીને, (૨) સમાજના નીતિ ધોરણોને અનુસરીને અને (૩) ધાર્મિક અનુભવો કરીને અસ્તિ વવાદીઓ કહે છે કે છુદ્ધિ તો માન સાધન છે વ્યવહાર માટેનું નિમિત્ત છે વ્યક્તિની જરૂરિયાતો સફળ રીતે સતોષવાને માટે છુદ્ધિની મદદ લેની પડે છે છુદ્ધિનું કાર્ય વ્યવસ્થાલક્ષી છે લાપતાનો પણ આવો જ હેતુ છે તે આત્મવ્યવહારનું એક સાધન છે એટલે રૂઢિચુસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જ્યારે એમ માન્યું કે છુદ્ધિ માણસને વિશ્વના મૂળતત્ત્વ અને વસ્તુઓના હાર્દરૂપ અચલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવશે ત્યારે તેઓને છુદ્ધિના સ્વરૂપ વિશે વધારે પડતો મોહક ખ્યાલ હતો તેમ કહી શકાય તે જ પ્રમાણે સામાજિક ધોરણને તાબે થવા માટેનો આદેશ એ પણ સામાજિક સલામતીની જરૂરિયાતને કીધે ઉદ્ભવે છે એટલે સામાજિક અકુશનું સાધનરૂપ મૂલ્ય છે એ કોઈ દેવી યોજનાનો ભાગ નથી સમગ્રિત સમાજજીવન અને સગકિત ભૌતિક જીવનમા પણ જે વિસવાદિતા રહે તે ધાર્મિક કક્ષાએ દૂર કરવામા માણસનું અસ્તિત્વ વધુ સલામતી શોધે છે ધર્મ આ રીતે સાર્વત્રિક અને સામાજિકતાનું પરિણામ છે નહીં જાતની આ સલામતીઓ પણ દેટલીક વાર ઓછી પડે ત્યારે હતાશ માનનીનું એકલવાયું અસ્તિત્વ ભારરૂપ લાગે છે ટેવની કક્ષાએ અને અનુકરણની સપાટીએ ધોરણબદ્ધ જીવન ટકાવી રાખવામા ઓઈ મૂળભૂત આત્મિક સર્વ આવતો નથી પરંતુ ચેતનાની તીવ્રતાની કક્ષાએ જ્યારે આત્મિક મથામણ થાય છે ત્યાર કુદરતથી અને સમાજથી વિખૂટા પડી જયાનું જ્ઞાન થાય છે

(૪) આત્મરક્ષિયાની સમસ્યા

માણસ જગતમા એકલો નથી ખીજ માણસોનું અસ્તિત્વ તેના સ્વાતંત્ર્યને લયમા મૂકે છે અસ્તિત્વવાદ માટે માણસો વચ્ચેના આત્મ

વ્યવહારના પ્રશ્નો બહુ ઉગતા ધારણ કરે છે કારણ કે પોતાના અસ્તિત્વનો અંગત અનુભવ ખીજ આગળ કઈ રીતે રખૂ કરવો એ પ્રશ્ન છે. 'પોતાના'થી અવિચલ અને બાકી બધાથી વિભક્ત એવી વ્યક્તિવિશિષ્ટતા (individuality)ની વ્યાખ્યા આપવામાં આતી છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિના કેટલાક અનુભવોનું અન્ય વ્યક્તિમાં સંક્રમણ કરવું અશક્ય છે. એટલે એક બાજુ માણસ, સમાજમાં પોતાના વ્યક્તિત્વને એનાગળા નાખવા માગતો નથી અને બીજી બાજુ પોતાના આંતરિક જીવનની સમૃદ્ધિ અથવા રિક્તતા બીજી વ્યક્તિને પહોંચાડી શકતો નથી. આ કરુણ વિકલ્પો છે. પ્રચારના અને માહિતી-અસરધુનાં સાધનો એ આંતરિક્ષિયોનો એક પ્રકાર છે, પરંતુ વ્યક્તિનો 'વિશેષ' તેનાથી થતો નથી. આર્થિક બાબતોની લેવકરેવક પૂરતો મદેશાવ્યવહાર વિરાટ સામાજિક ક્ષેત્રે અપનાવાય છે, પરંતુ આંતરિક ચેતના તેનાથી પ્રુષ્ટ થતી નથી. વિરાટ માનવ-સમૂહમાં ઉપમ થયેલી મનુષ્યની એકતા માન કૃત્રિમ અને ઉપરજીવી છે કારણ કે તેના મૂળમાં સામૂહિક અનુકરણ છે. આધુનિક યુગનો માનવી વધુ સૂચનવશ થયો છે તેવી અસ્તિત્વવાદની ફરિયાદ છે. તે ચિનાઓ પણ હાપમાં હાપાયેલી હોય તેવી કરે છે તેના અનુભવો પણ ઉછીના લીધેલા હોય તેવું લાગે છે. બીબાંદાળ માન્યતાઓમાં તેના વિચારો ફેલાઈ જાય છે. વ્યક્તિ જાણે કે સમાજ નીચે દટાઈ ગઈ છે. આ બિન-અધિકૃત અસ્તિત્વ છે. જો કે અસ્તિત્વવાદમાં સમાજ-વિશેષી વલણ નથી પણ સામાજિકતા એ જ વ્યક્તિની સમસ્યાઓનો તાત્વિક ઉકેલ છે તેવું માનવા તેઓ તૈયાર નથી.

(૫) પારમાર્થિકતાની સમસ્યા

મનુષ્યથી પર એવા કોઈ તત્ત્વના અસ્તિત્વ વિશે સ્વીકારાત્મક કે અસ્વીકારાત્મક નિર્ણય લેવાની જરૂરિયાત કેટલાક તાત્વિકોને જણાય છે. કુદરત અને સમાજ ઇન્દ્રિયોને અને જુદાં સુલભ એવી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે એટલે વ્યક્તિની મોટા ભાગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આ

ખન્ને ક્ષેત્રે વાસ્તવિક સફળતા સાપડે છે પરંતુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે તર્ક દ્વારા આ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી કેટલાક અસ્તિત્વવાદીઓ અસ્તિક છે, ઈશ્વરવાદી છે દા ત, કિર્કગાર્ડ, પૉલ ટીનીક, ગેબ્રિયલ માર્સલ, માર્ટિન હુમર કેટલાક નિરીશ્વરવાદી અસ્તિત્વવાદીઓ છે, જેવા કે સાર્ન, હાઇડેગર અને યામ્પર્સ-પરંતુ માનવીય અસ્તિત્વ કરતા ભિન્ન અને જીર્ધ્વ કોટિના અસ્તિત્વ વિષે ખન્ને પ્રકારના વિચારો માટે સમસ્ત ઉદ્ભવે છે

પહેલા અસ્તિત્વનો પૂર્વતાર્કિક ભૂમિકાએ અનુભવ થાય છે તેમાંથી અર્થ પ્રાપ્તવાની જરૂરિયાત ઉદ્ભવે છે અને તેમ કરવામાં તેને સ્વાતંત્ર્યનું ભાન થાય છે તેનાથી વ્યક્તિ ચિંતિત થાય છે ભૂતકાળની શૂન્યતા અને ભવિષ્યકાળની શૂન્યતાનું ભાન થાય છે આ પારગામી દશામાં પશ્ચિમ મળરો કે નહિ તે બાબતમાં એકમતિ નથી 'ઈશ્વરનું મૃત્યુ થયું છે' તેવી નિત્યની ઉક્તિ ઘણા અસ્તિત્વવાદી ઓએ સ્વીકારી છે કૉલિન વિલ્સન જણાવે છે તેમ આધુનિક તત્ત્વ જ્ઞાનની શરૂઆત ડેકાર્ટે કરતા તત્ત્વજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાએ લાવવાના પ્રયાસો થયા પરિણામે ડેકાર્ટના અનુયાયીઓએ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના પ્રશ્નો તદ્દન ભુલ ગયા વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતા તત્ત્વચિંતકોએ જીવનનો અર્થ શું છે? માણસના મૂળ સ્વાતંત્ર્યનું સ્વરૂપ શું છે? વગેરે પ્રશ્નો ગૂઢ ગયા અસ્તિત્વવાદીઓ આવા પ્રશ્નો પૂછે છે આવા પ્રશ્નો, નિર્ણયક છે તેમ માનતા નથી પરંતુ વિલ્સનને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે લગભગ બધા જ અસ્તિત્વવાદીઓ નિરાશામય વાતાવરણ માનવજીવન માટે કદપી લે છે વેલ્સ, શૉ કે ચેસ્ટર્ટનના સાહિત્યની જે આશાવાદી ભૂમિકા છે તે હક્સલે, ગ્રેહામ ગ્રીન, યુજીન, આયોનેસ્કો, હેમિંગવે, કે ટી એસ ઇલિયનના સર્જનમાં નથી આમ અસ્તિત્વવાદમાં ચેતનાની સીમાઓ વિસ્તારવાની ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે છતાં આવા પ્રયાસનું અંતિમ પરિણામ શકારપદ ગણવામાં આવ્યું છે

કેમિયજ સુનિવર્સિટીમાં અપાયેલા પૉલ રૉબિન્સનેકના

અસ્તિત્વવાદ વિશેના વ્યાખ્યાનો ૧૯૬૪માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હોય અને જર્મન અસ્તિત્વવાદની લાક્ષણિકતા રજૂ કરના રૈબિકઝેક જણાવે છે કે ‘સત્ત્વ’ અને ‘અસ્તિત્વ’નો ભેદ પાડીને ‘અસ્તિત્વ’ને મૂળ બૂત ગણના ગિયાર્ધાગ નિગ્ગેશ્ઠ અસ્તિત્વવાદી કહી શકાન પરિણામે તેમાં માણુઅને ‘વ્યક્તિ’ તરીકે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે ‘માનવસ્વભાવ’ ના સામાન્ય વિવાનોને તેમાં મહત્ત્વ નથી અસ્તિત્વવાદ માણુસની વ્યક્તિ વિગેપના જાગવવાનો દેવ છે તેમ છતાં, ‘અસ્તિત્વ’નું પૃથક્કરણ તેમને નિગાશાવાદો બનાવે છે તેમ રૈબિકઝેક માને છે અસ્તિત્વવાદમાં માનવ સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરવામાં આવી છે પરંતુ આ માનવસ્વાતંત્ર્ય જીવનની અર્થહીનતાના સંદર્ભમાં ચિંત્યા બની જાય છે તેવો આક્ષેપ રૈબિકઝેક દેવ અને જર્મન અસ્તિત્વવાદ સામે રજૂ કરે છે

૨. સાર્નનો પરિચય

૨૧મી જૂન ૧૮૭૫માં સાર્નનો જન્મ પેરીસમાં થયો હતો તેમની માતા ગ્રોસેન્ટ હતી અને પિતા ફૅલોસોફ હતા બે વર્ષની હામરે સાર્ન તેમના પિતા શ્રમાન્યા, કારણ કે ૧૮૮૭માં ફ્રેંચ ઈન્ડો આઈનામાં તેમના પિતાનું અત્યુ થયું સાર્નની ૧૧ વર્ષની હામરે તેમની માતાનું પુનર્લેખ થયું ૧૮૧૭ થી ૧૮૨૮ સુધી સાર્ન અબ્બાસ કૅર્થો ૧૮૩૧માં સાર્ન ‘લા હાવે’માં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા ૧૯૩૩માં પ્રે હર્સેલના માર્ગદર્શન હેઠળ બર્લિનમાં અબ્બાસ કરવાની તેમને માટ આપવામાં આવી ત્યાં સમકાલીન જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનથી સાર્ન પરિચિત થયા જર્મનીથી પાછા ફરીને ૧૮૩૪માં ફ્રાંસમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યાપન શરૂ કર્યું ખીખ વિશ્વવિદ્યાલયની શરૂઆતમાં સાર્નને લશ્કરી સેવામાં જોડાવું પડ્યું તેમને મેગીનાટ લાઇન ઉપર મોકલવામાં આવ્યા ૧૮૪૦માં તેમને લુદ્ધદ્વી તરીકે લઈ જવામાં આવ્યા અને ૧૯૪૧માં છોડી મૂકવામાં આવ્યા ૧૯૪૧ થી ૧૯૪૪

મુઘી અધ્યાપન કાર્ય ચાલુ રાખ્યું પરંતુ ૧૯૪૪માં તે પ્રવૃત્તિ પૂરી કરી અને માન લેખનકાર્ન વધુ વેગીલુ બનાવ્યુ સાર્નની પહેલી નવલકથા 'નોશિયા' પેરીસમાં ૧૯૩૮માં પ્રગ્થયેની 'ધી ફ્લાઈઝ' નામનુ પહેલુ નાટક ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયુ 'નો એક્ઝીટ' ૧૯૪૭માં પેરીસમાં જગવાયુ હતુ ૧૯૪૩ થી ૧૯૪૫ના મંરમરણોરનૂ કળતા પ્રોફે શુધખારનોડ જણાવે છે કે નવુ સાહિય આ દરમ્યાન વિકસતુ જતુ હતું મિત્રોની અનોપચારિક મુલાકાત યોજવામાં આવતી શિનાગાની બપોરે 'Cafe de Flore'માં સાર્ન અને સાઈમન દે જોહિના પોતાનુ લેખનકાર્ય આગળ વધાગતા ધૂમ્રપાન અને પીણાઓની વચમાં ચર્ચાઓ થતી કોઈ લેખક નવનકથાનુ પહેલુ પ્રકળણ લખી આવે કોંકી હાઉસમાં બેકા જ તેની ચર્ચા થાય બપોરના ભાગમાં આત્મર્ષ કામૂ પણુ નિયમિત રીતે લેખન કાર્નમાં ભાગ લે અને જિયી કોટિનુ સાહિત્ય વિવેચન આ મકળીમાં થાય ગેબ્રિયલ માર્સેલે પણુ સાર્ન સાથે ઘણી ચર્ચા કરેલી 'સાર્નની દુનિયા કોંકી હાઉસની અટારીમાંથી દેખાતી દુનિયા છે,' તેડુ માર્સેલનુ વિધાન શરૂઆતમાં ઘણુ ટીકાપાન થયુ હતુ પરંતુ સાર્ને પોતે કબૂત્રુ કે કોંકી હાઉસમાં કૌટુંબિક જીવનથી મુકિત મગે છે સાર્નની નાટકો દારા જમ ખનાતિ પ્રસરી તેમ નવલકથાઓ અને ટૂકડી વાર્તાઓમાં પણુ તેઓ પોતાની આગની અભિવ્યક્તિ કરી શકયા છે ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૭ દરમ્યાન 'The Age of Reason', 'The Reprieve' અને 'The Troubled sleep' એ નણુ નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ પાર્થજૂમિકા અને કથાવસ્તુની એક સમગ્ર મકલના તેમાં વ્યક્ત થઈ છે યુદ્ધકાલીન મનોદશાની તેમાં અભિવ્યક્તિ થઈ છે સાહિત્યજ્ઞેન ઉપરાત, આ જ સમયે સાર્નની મહત્વની કૃતિ 'Being and Nothingness' પ્રગ્થ થઈ વીસમી સદીમાં ટેકનિકલ તત્ત્વજ્ઞાનનુ આ સદૃશી અગત્યનુ પુસ્તક ગણાય છે તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણુ મહાન જર્મન ગ્રંથની હરોળમાં તેને મૂકી શકાય સાહિત્યનુ માધ્યમ પસંદ કરનાર સાર્નમાં, મૂળથી

જ તત્ત્વચિંતક તરીકેની પ્રતિભા દેખાય છે ૧૯૪૯ સુધી સાર્નું આગ વાદી વિરોધી વલણ ખૂબ ઊંચું હતું ૧૯૫૦ પછી સાર્ને પોતાના સાથીઓ સાથે આ બાબત ઉપર મનભેદ પડવા લાગ્યો સાર્ને એમ 'The Communist and Peace' ૧૯૫૨માં પ્રગટ થયો ૧૯૫૪માં સાર્ રશિયાને પ્રવાસે ગયા સાર્ પોતાના એનનાના સિદ્ધાંત સાથે માર્ક્સનો ક્રાંતિનો વિચાર મુમત્સુ છે કે નહીં તે શોધવા માગના હતા ૧૯૫૬માં સામ્યવાદી જગતમાં બનેલા બનાવોથી સાર્ના વલણમાં ફરી પરિવર્તન થયું ૧૯૬૦માં 'Critique of Dialectical Reason' પ્રસિદ્ધ થયું સાર્ની આ મંદત્વની કૃતિમાં કાર્યની જુમિકાએ મનનીય પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ થયું છે રોબર્ટ ફર્મિંગ માને છે કે તે સમયથી જ સાર્ને અસ્તિત્વવાદ છોડીને માર્ક્સવાદ સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ અગ્નિત્વવાદના કેટલાક મૂળ સિદ્ધાંતો સાથે અભિનવ માર્ક્સવાદ મુમત્સુ નથી એટલે જ રાજનૈતિક સિદ્ધાંતોમાં સાર્ સુમત્સુ નથી એવી ફ્રેન્ક ફેલ્ડરે 'લાઈફ ઇન્ટરનેશનલ'ના એક લેખમાં ૧૯૬૪માં દીકા કરી છે ૧૯૬૪માં સાર્ને સાહિત્ય માટેનું 'નોબેલ પારિતોષિક' એનાયત કરવામાં આવ્યું તે સમયે સ્વીડીશ પ્રેસ પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ એક નિવેદનમાં તેમણે જણાવ્યું કે "લેખક પાસે તો એક જ સાધન છે—શબ્દ લેખકને બીજા ગ્રંથ પર પ્રકારનું સન્માન મળે કે ટાઈટલ મળે તે વચ્ચે ઉપર એક પ્રકારનું બંધન લાદે છે 'ઝયા-પોલ-સાર્' તરીકે ઓળખાતું એ એક બાબત છે 'ઝયા પોલ સાર્ નોબેલ પ્રાધિક વિજેતા' તરીકે ઓળખાતું એ બીજી બાબત છે લેખકે પોતે વ્યક્તિ મગીને સરસા બની જવું એ ઇચ્છનીય નથી સાર્કૃતિક હોને અસરે એક જ સમસ્યા છે—પૂર્વ અને પશ્ચિમનું શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ અને તેમાં હાલમાં સર્ધ અનિવાર્ય છે, પરંતુ આ સર્ધ માનનીઓ અને સરકૃતિઓ વચ્ચે છે, કોઈ સરસાઓ તેમાં વચ્ચે પડે તે જરૂરી નથી "

સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોને સ્પર્શતા તેમ જ

પ્રતિપક્ષની સમીક્ષા કરતા વિવિધ લેખો અને પત્રોનો સંગ્રહ 'Situations' ૧૯૪૭ થી ૧૯૬૫ સુધીમાં ભુદા ભુદા ગ્રંથ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો છે. સાર્ત્રનાં આ લખાણો તેમના આંતરનિરીક્ષણની અભિવ્યક્તિ છે. 'Les Temps Modernes' શીર્ષકનું એક સામયિક ઑક્ટોબર, ૧૯૪૬માં શરૂ થયું. તેના કેટલાક લેખો પણ 'Situations'માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેમાં આલ્બર્ટ કામૂ અને માર્સો પોન્ટી વિષેના સાર્ત્રના પત્રો બહુ રસપ્રદ છે. ૧૯૬૦માં કામૂના મૃત્યુ પછી પ્રગટ કરેલા એક લેખમાં તેમની વચ્ચે ધણા મતભેદો અને ધર્ષણ થયાં હતાં એમ જણાવી કામૂના મૃત્યુની અર્થહીનતા પ્રત્યે સાર્ત્ર પોતાની મનોવ્યથા વ્યક્ત કરે છે. કામૂને સાર્ત્ર માનવતાવાદી મૂલ્યોના સહુથી પ્રભાવશાળી ઉપાસક તરીકે ઓળખાવે છે. આ લેખમાં સાર્ત્રની ભાવભરી અભિવ્યક્તિ તેમની મૈત્રીની સચ્ચાઈ પ્રગટ કરે છે. જો કે ૧૯૫૨માં સાર્ત્રે 'કામૂને પ્રત્યુત્તર' એ પત્રમાં કામૂનાં કેટલાંક વલણો ઉપર કડક ટીકા કરી હતી. સાર્ત્રના સામ્યવાદ તરફી વલણ અને તે સમયની રશિયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષેના કામૂ અને સાર્ત્રના મતભેદો ધણા ઉગ્ર બન્યા હશે તેમ આ પત્ર વાંચતાં સમજાય છે. સાર્ત્રની દલીલ એ હતી કે રશિયામાં લોકો પ્રત્યે ક્રૂરતા આચરવામાં આવતી હશે, દમનનીતિ હશે અને મૃત્યુ-શિખરો હશે પરંતુ માનવતાના ગૌરવને અને સ્વાતંત્ર્યનાં રક્ષણને ધ્યેય મણનારા ખીજ બિનસામ્યવાદી દેશો પણ કેટલીક આ જ પ્રકારની અથવા વધુ દમનલક્ષી નીતિઓ અપનાવે છે અને ભવિષ્યમાં પણ અપનાવશે. સાર્ત્ર પત્ર પૂરો કરતાં લખે છે : 'તમે (કામૂ) ગમે તે પ્રત્યુત્તર આપો, હું તમારી સાથે સંઘર્ષમાં નહીં જિતરું. હું માનું છું કે આપણી વચ્ચેનું મૌન આપણો સંઘર્ષ વિસારી દેશે.' માર્સો પોન્ટીને પણ સાર્ત્ર એક નિકટના મિત્ર અને સહકાર્યકર તરીકે અંગ્રહિ આપે છે. માર્ક્સ-વાદના સ્વીકાર, અસ્વીકાર કે પરિવર્તન વિષે બંનેનું મનોમંથન આ લેખમાં

પ્રજા કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫૦ની સાર્વજનિક અને પોલીસ વચ્ચેનું મંત્ર
ગણતંત્ર તેમ જનાં સાર્વજનિક પોલીસને ઉપર મુકી તેના આર્થિક અને
અધિકારી મિત્ર તરીકે સમાવેશ હતો.

સાર્વજનિક જીવનને આલેખ રજૂ કરતાં કહે, પીલ્ડ્રી
ડેમન મુકે છે કે સાર્વજનિક પ્રતિભા શરૂઆતમાં એક યુવાન સાહિત્યમાં
તરીકે પ્રગટ હતી પરંતુ ત્યાર બાદ તત્ત્વજ્ઞાનના એક અમર્ય શિલ્પ તરીકે
તેમની પ્રતિભા અપાર્થ હતી. ૧૯૫૦ પછી તે ગાંધીય પ્રચારના પ્રખર
અધ્યક્ષ અને રાજકીયમાં સક્રિય વ્યક્તિ તરીકે સાર્વજનિક ગણના થવા
લાગી. આ દૃષ્ટિએ સાર્વજનિક વ્યક્તિત્વમાં એક વિવિધલક્ષી અમર્ય નિ
ગળાવ છે. ૧૯૬૦માં ડેમનને આપેલી એક મુલાકાતમાં સાર્વજનિક ગણાવ્યું
કે દરેક તત્ત્વચિંતકે કાર્તી જીમિકાએ સક્રિય જીવન જીવવું જોઈએ. તત્ત્વ-
ચિંતક માત્ર તદ્દરથ સમાધાન ન જનવું જોઈએ તેવો સાર્વજનિક ખ્યાલ
રહ્યો છે.

સાર્વજનિક અસ્તિત્વવાદની વિચારણા અત્રે માત્ર નીચેના વિષયો પૂરતી
અર્થાદિન રહેશે :

- (૧) સાર્વજનિક સાહિત્યભાષા
- (૨) સાર્વજનિક તત્ત્વચિંતન
- (૩) સાર્વજનિક મનોવિજ્ઞાન

આ વિષયો ઉપર સાર્વજનિક વિચારોનું નિરૂપણ કર્યા પછી સાર્વજનિક
અસ્તિત્વવાદનું મૂલ્યાંકન કરાશે.

૩. સાર્વજનિક સાહિત્યભાષા

'Things fall apart, the centre cannot hold.

More anarchy is loosed upon the world'-Yeats

યુરોપ અને અમેરિકાના વીસમી સદીના સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત

કળાં એક વિભંવાદી ચિત્ર ઊભું થાય છે એમ ધણા વિવેચકોના મત છે. આ સાહિત્યકારો શૈલી, વસ્તુનિરૂપણ કે અન્ય બાબતોમાં એકબીજાથી ભિન્ન છે પરંતુ તેમના સર્જનની પાર્શ્વભૂમિકા સમાન જણાય છે. શિકાગો યુનિવર્સિટીના સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યાપક નાથાન રુકોટે આ ભૂમિકા આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમના મતે માન, લોરેન્સ, કાફ્કા કે ફૉકનરના સર્જનમાં ઘણી ભિન્નતા છે પરંતુ આ બધા લેખકો કોઈક 'મૂળભૂત હનાશા'નો અનુભવ કરી રહ્યા હશે તેમ જણાય છે. સર્જક એકલો પડી ગયાનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. વિરાટ સમાજમાં સર્જક એક બાજુએ ફેંકાઈ ગયાનો અનુભવ કરે છે. પોતાની અનુભૂતિ વાચકોને પહોંચતી હશે કે નહીં તે વિષે સાહિત્યસર્જકોને શકા જોડે છે; ભાવમંકમણુની કોઈ પારાશીશી ઉપલબ્ધ નથી. સર્જનપ્રયત્નનું સર્વાંગી મિથ્યાત્વ દેખાઈ આવે છે. વસ્તુઓનું અને માણસોનું પરપરાગત મહત્ત્વ ઓસરતું જાય છે. સર્જક સમક્ષ જે પ્રશ્નાલિઓ છે તે જૂની પડે છે અને નવા મૂલ્યો સ્થાપવા માટે સર્જકો વચ્ચે કોઈ સમાન જીવનદષ્ટિ નથી. બધી જાતની પ્રગતિની વચમાં પણ માણસને નિરાધારતા કદાચ આધ્યાત્મિક નિષ્ઠાને અભાવે જણાતી હોય તે શક્ય છે. વ્યવસ્થા અને સંગઠનનો અતિરેક કદાચ આત્મિક શૂન્યતામાં પરિણમતો હોય. બર્ટ્રાન્ડ રસેલે એક ટેલિવીઝન ઈન્ટરવ્યૂમાં ૧૯૫૯માં જણાવ્યું હતું કે બ્યારે માણસો પોતાની સામાજિક સમસ્યાઓ ઉકેલી શકવા સમર્થ થશે ત્યારે ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન નહીં રહે. સાહિત્ય વિષે પણ આવું વિધાન કરી શકાય ખરું? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જીવનની રહસ્યમયતા ઘટતી જાય છે. વિજ્ઞાનના વિજયને લીધે પ્રકૃતિ અને સમાજ પારદર્શક બનતા જાય છે ત્યારે આત્મિક સમૃદ્ધિ ઘટતી જાય તેનું પણ બને. આધુનિક સમાજમાં 'સાધનોની વિપુલતા અને મૂલ્યોની દરિદ્રતા' છે તેનું કેટલાક ચિંતકો માને છે. હાકાકત અને મૂલ્યને વિખૂટા પાડવાનું તટસ્થ વૈજ્ઞાનિક વલણ અપનાવાયું ત્યારથી જ જાણે કે મૂલ્યો અદૃશ્ય થતા જતાં હોય તેવી સર્જકોએ

રિવાજ હરી. ૧૮મી સદીના અંતમાં અને ૧૯મી સદીના આરંભથી જ
 આ જાતની ચિંતા સર્ગકોને ધરા માંડી દેતી. વીમમી સદીના સાહિત્યમાં
 'પૌમાન્ટિક' મેમ્બરોનું વર્ચસ્વ ધણુ રહ્યું છે. ટી. એસ. ઇલિયટની ઉપમા
 મુજબ માણસનું વ્યક્તિત્વ એવું તે ઇન્નબિન્ન થયું છે કે 'દેવામાં
 બિડના છૂટાછવાયા દાસ્યના ટુકડા'ની સાથે તેને સરખાવી શકાય.
 આ મદીનો સાહિત્યમંત્રાદ 'અસ્તિત્વવાદસૂત્રા' છે, તેનું રજૂ કરવું
 અવસરકે છે. 'અસ્તિત્વ'ની સમસ્યા આ સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત
 થાય છે. કારણ વારસે આધુનિક માનવીની દશાને ઉલ્લેખ કરતાં
 રહ્યું છે કે, જેમ પ્રાચીન મંદિરોમાં અને ધર્મોમાં ગેલેલી અસુમે અથવા
 રાક્ષસોની ક્રૂરતા અદમ્ય ધર્મ ધર્મ તેમ અર્થાચીન યુગમાં ઇશ્વર
 અથવા દેવી અધિપાનની ક્રૂરતા પણ હવે અદમ્ય મની જાય છે. ઇશ્વર-
 ગેરકાબરી માણસને નડે છે, ઇશ્વરની અસ્તિત્વની સંકામાયથી માણસ
 ચિંતિત થાય છે, તેની જવાબદારી વધે છે કારણ કે ઇશ્વરની છુટા
 પ્રમાણે જીવન મગ્ન છે તેનું આશાસન ગેરનું નથી. આધુનિક સાહિત્ય
 આ રીતે 'તાત્વિક એકસત્ત્વ'નું સાહિત્ય છે માર્કસવાદને તાત્વિક
 છિણ્ણ જળાય છે જુલો પડેલો માનવી અત્યંત અટવાઈ ગયો હોય
 તેવી સર્જકની પરિસ્થિતિ છે.

અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય એ 'માનવનાવાદી' સાહિત્ય છે. તેમાં
 માણસની પરિસ્થિતિની સ્ખુબ્ધતા છે અને અસ્તિત્વના અનુભવોને પ્રકટ
 કરવામાં આવે છે પાશ્વૈકિક તત્ત્વ કે તત્ત્વો દોષ તે પણ માણસના
 જીવનને તે કેવી રીતે સ્પર્શે છે એ પ્રશ્નને ઉત્તર નથી તેમ
 બિનઅસ્તિત્વવાદીઓ પણ સ્વીકારે છે. તે પછી સાહિત્યની મુખ્ય
 સમસ્યા માનવી વચ્ચેના સંબંધોની જ દોષ શકે તેમ સાર્વ, સાર્વમન
 -દ-બોડવા અને કામુ માને છે. સાર્વની સાહિત્યમીમાસા સમજવા માટે
 સાહિત્યના સ્વરૂપ વિશે સાર્વનો સિદ્ધાંત અને સાર્વ સર્વેલા સાહિત્યની
 સમીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્યનું સ્વરૂપ

ચિત્રકાર, સંગીતકાર અને લેખકની દૃઢતા કરતાં સારું સૂચવે છે કે ચિત્રકાર અને સંગીતકાર પોતાની કૃતિઓમાં કોઈ સર્વમાન્ય અર્થ નીપજાવવા માગતા નથી. કોઈ પણ જાણના જ્યારે પ્રતીક કે ચિહ્ન બની જાય છે ત્યારે આપણે તેનું ઉપરિચિત સ્વરૂપ અવગણીને સૂચિત ધ્યેય તરફ ઉન્મુખ થઈએ છીએ. દા. ત., જો 'સફેદ શુભાળ'ને વફાદારીનું ચિહ્ન કે પ્રતીક ગણીએ તો આપણે તેનું કૃષ્ણ તરીકેનું અસ્તિત્વ અવગણીએ છીએ. સાર્ત્રની દૃષ્ટિએ, સાચો કલાકાર વસ્તુના ઉપરિચિત સ્વરૂપમાં જ પરોવાઈ જાય છે તેના દૂગ્રામી મહત્વનો ખ્યાલ કરતો નથી. કૃષ્ણનું ચિત્ર દોરનાર પેતાની પ્રતિષ્ઠા એક 'કાલ્પનિક પદાર્થ'ને અસ્તિત્વ આપે છે અને ત્યાં અટકી જાય છે. લેખક જ્યારે કોઈ 'ધર'નું વર્ણન કરે ત્યારે તેને હેતુ સમજાવવાનો, માર્ગદર્શન આપવાનો, અર્થ નીપજાવવાનો કે અપેક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાનો છે. પગલું ચિત્રકાર 'ધર'ની આકૃતિ દોરે ત્યારે એ માત્ર 'કાલ્પનિક વિષય' રજૂ કરે છે. ચિત્ર વિષેના વિચારો અનુભૂતિઓ વગેરે એ ચિત્રની વિગતો સાથે સહઅસ્તિત્વમાં છે. ચિત્ર વિષે આપણે અનેક વિરોધી કલ્પનાઓ કરી શકીએ છીએ કારણ કે કલાકારનો હેતુ આપણને કંઈ સમજાવવાનો નથી; કલ્પનામાં સર્જેલા વિષયો માત્ર ભેટ ધરવાનો કલાકારનો ધરાદો છે; રંગ અને ધ્વનિની મદદ લેતો કલાકાર અને શબ્દોની મદદ લેતો સાહિત્યકાર બન્ને વચ્ચે મૂળભૂત તફાવત છે. રંગ અને ધ્વનિનું કલાકૃતિમાં સ્વયંશ્રુ મહત્વ છે. અને તેની વિવિધ અર્થઘટાઓ પણ તેની આદર જ રહેલી છે.

ગદ્ય અને કાવ્યનો તફાવત સાર્ત્ર સ્પષ્ટ કરે છે. સાત્ર કવિતાને સંગીત અને ચિત્રકળા સાથે સરખાવે છે. જેમ ધ્વનિ અને રંગોની સ્વયંશ્રુ ઉપરિચિત તે કળાઓનું હાઈ છે તેમ શબ્દોની સ્વયં ઉપરિચિત કવિતાનું હાઈ છે. સાર્ત્ર લખે છે: 'Poets are men who refuse to utilize language'—કવિ શબ્દોને સાધનરૂપે વાપરતો નથી.

શબ્દો તેને માટે વસ્તુઓ છે, ચિહ્નો નથી તથા બાધામાં શબ્દો વસ્તુઓ મુકાયે છે અને વસ્તુઓ માટેના વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બારીના કાચની આરપાગ જોઈને દરેક જોવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એટલે કાચનું મહત્વ નથી, તેમાંથી દેખાતા દૃશ્યનું મહત્વ છે તેવી રીતે શબ્દોની આરપાગ જોઈને લેખક અને બાબતોને નિર્ણય કરવા માટે છે. તદ્દલેખક માટે લાગુ 'પાળી' છે, કાવ્યલેખક માટે તે હિંમક અને તોફાની પ્રણીતી જેમ મુજબ છે. કાવ્ય એ કવિનો શબ્દો છે. નીચેની પંક્તિઓનું સાર્ન જ્ઞાનનું કંઈ છે :

'Oh seasons! Oh castles!
What good is without fault?'

આ પંક્તિઓમાં કોઈ પ્રશ્ન પૂછતું નથી આ પંક્તિઓનું સાર્ન નિરૂપણ થઈ રહે, 'દરેક મનુષ્યની કંઈ જાણે થાય છે.' પરંતુ આટલું જ કહેતું કોય તે કાવ્યરૂપી પંક્તિઓ શા માટે સખી કે દુઃખીકતમાં આ પંક્તિમાં 'ઠગા' શબ્દને કવિએ 'પ્રત્યાર્થક અસ્તિત્વ' આપ્યું છે તેમ સાર્ન માને છે કવિના સામગ્રીની અભિવ્યક્તિ નથી અનુભૂતિ શબ્દોમાં થીજી જાય છે બરફના ચોસવાની જેમ શબ્દો કવિતામાં નક્કર બની જાય છે; સંધન અને છે, કવિ અને કલાકરને માટે જૂદા, પથર, નદી, ખડક અને શબ્દોનું અસ્તિત્વ એક જ કક્ષાનું છે. કવિ બાધાને સખીકાર છે, વાપરતો નથી. કવિ લાગ્યને બહારથી લુએ છે-મલે કે હિંમતની દૃષ્ટિએ જુએ છે અનુભૂતિ શબ્દોમાં મદી લેવામાં આવે છે. કોઈને ફેરિમમાં મદયા પછી તેને જોવા કરવાનો હોય છે તેને કોઈ ઉપયોગ નથી. કવિતાનું પશુ તેવું જ છે.

કવિતાની સખીકારણીમાં, તદ્દલેખક બાધાનો ઉપયોગ કરે છે. તથા લાગુ વિનિમયલક્ષી છે. પારત્યામી છે; શબ્દો સ્વયં વસ્તુઓ નથી; તેના મહેતો છે વસ્તુઓને નામ આપવાની, તેનું વર્ગીકરણ કરવાની અને તેને ઓળખવાની ક્રિયા નિર્ણય તદ્દલ લાવે કરી શકાય નહીં. મેઈના

વર્તનની ટીકા કરતાં આપણે તેને તેમ કરતા અટકાવવા માગીએ છીએ શબ્દોમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સમક્ષ તેની પરિસ્થિતિ સર્વભોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરે છે. લેખકે જન્મતમા સંડોવાઈ જતું પડે છે તે ‘વ્યસ્ત’ (engaged) બને છે. એ તટસ્થ પ્રેક્ષક નથી. મૂલ્યાંકન કરે છે, નિર્ણય લે છે, કાર્યોન્મુખ થાય છે, ‘શબ્દો’ને સાર્વ ‘લરેલી પિતોલ’ સાથે સરખાવે છે અને જાણીબાર કરવો જ હોય તો લક્ષ્ય શોધવું જોઈએ; નિર્દોષ બાળકની જેમ અવાજ સાલળવાના શોખથી પિરતોલ ફેડવાનું શક્ય છે પણ જરૂરી નથી. ‘લખવા ખાતર લખવાનું’ ધ્યેય સાર્વ સ્વીકારતા નથી

શૈલી વિશે સાર્વના વિચારો બહુ સ્પષ્ટ છે. લેખકે બે જાતની પસંદગી કરવાની હોય છે - (૧) કયા વિષય ઉપર લખવું છે, (૨) કઈ રીતે લખવું છે પહેલી પસંદગીમાંથી બીજી પસંદગી ફક્તિત થાય છે. સારા લેખકો માટે વિષય કરતા શૈલી મહત્વની હોઈ શકે નહીં. ‘મુખ્ય વસ્તુ શૈલી શોધવાની છે; વિચાર તેને અનુસરશે’ ગીરાડોડેકસનું આ વિધાન સાર્વ સ્વીકારતા નથી

લેખક શા માટે લખે છે? લેખક અને વાચકવર્ગનો સમ્બંધ શો? સાર્વની સાહિત્ય મીમાસામાં આ પ્રશ્નો મહત્વના છે પ્રત્યક્ષ અનુભવની ક્રિયા અને સર્જનક્રિયાનો તફાવત સાર્વ સ્પષ્ટ કરે છે જોડું, સાલગડું, સ્પર્શ કરવો, સૂવતું વગેરે અનુભવો મવેદનકક્ષાએ વસ્તુઓનું ભાન કરાવે છે નૃસે, પર્વતો, ફૂલો આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે પરંતુ આપણે માત્ર તેના પ્રેક્ષકો છીએ; સર્જકો નહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવની કક્ષાએ ‘પદાર્થ’નું મહત્વ છે; નિરીક્ષકનું નહીં, તેથી વિરુદ્ધ સર્જનક્રિયામાં સર્જકનું મહત્વ છે; સર્જક પોતાના સર્જનને તટસ્થ ભાવે અવલોકી શકે નહીં, સાચા પર્વતનું વાસ્તવિક જન્મતમા અનલોકન કરવામાં જોનારની સરખામણીમાં પર્વતનું આધિપત્ય વડું જણાય છે કારણ કે નિરીક્ષકની ગેર-હાજરીમાં પણ પર્વત છે ત્યારે ચીતરેલા પર્વતમાં ચિત્રકારનું આધિપત્ય

છે કારણ કે કાર્પનિક પદાર્થ ચિત્રકારનું સર્જન છે. સર્જક પોતાની કૃતિમાં
 પોતાના જ અનુભવો મૂકે છે એટલે પોતાની કૃતિનું ફરી પાછું અવ-
 લોકન કરે ત્યારે તેને તેના જ અનુભવો પાછા મળે છે. પોતાની આંતરિકતા-
 માંથી સર્જક છટકી શકતો નથી. જોડા બનાવનાર પોતાના બનાવેલા
 બૂટ પહેરી શકે; મકાન બાંધનાર વ્યક્તિ પોતે તેમાં બીજાની જેમ જ
 રહી શકે; પરંતુ લેખક પોતાની કૃતિને બીજાની જેમ વાંચી શકે નહીં.
 વાચનપ્રવૃત્તિમાં અપેક્ષા છે, જિજ્ઞાસા છે, રહસ્ય છે. વિશ્વના અંત સુધી
 પહોંચવાની તમજા છે. વાચકને માટે કૃતિમાં નવીનતા છે; વાચકને
 ભવિષ્ય છે, લેખકને જૂતકાળ છે. વાચક રાહ જુએ છે, ત્યારે પોતાની
 કૃતિ વાંચતો લેખક માત્ર પુનરાવર્તન કરે છે. લેખક પોતાની કૃતિમાં
 રહેલી અમલકૃતિથી પરિચિત છે એટલે તેને તેમાં રસ રહેતો નથી.
 પોતાની કૃતિનો આનંદ માણવા માટે લેખક ‘હમેશાં મોડો’ પડે છે;
 આ પૃથ્વરણ ઉપરથી દક્ષિત ધાય છે લેખક પોતાને માટે જ સર્જન
 કરતો નથી. સાર્ત્ર લખે છે: ‘There is no art except for
 and by others’. લેખક સર્જક તરીકે મહત્વનો છે પણ વાચક
 તેની કૃતિને વાસ્તવિકતા આપનાર તરીકે મહત્વનો છે; વાચક પણ એક
 રીતે સર્જક છે, તમામ સાહિત્ય એક ‘અપીલ’ છે; વાચકના સ્વાનંત્ર્યને તેમાં
 પકકારવામાં કરવામાં આવે છે. વાચકે સાહિત્યસર્જનમાં ભાગીદાર થવાનું
 છે; વાચક સર્જકને શરણે આવે તેવું પ્રજ્ઞત્વપ્રિય સર્જન એકપક્ષીય છે.
 વાચક પોતાની સ્વતંત્ર કૃષ્ણાથી લેખકની કલ્પનામાં જોડાય ત્યારે
 સાહિત્યકલાની સાર્યકતા થાય છે. સર્જકનો પ્રતિભા વાચકની ચેતનાને
 લીધે પુષ્ટ થાય છે. જેવી રીતે વાચકના સ્વાનંત્ર્યને લેખક સ્વીકારે છે
 તેવી રીતે લેખકના સ્વાનંત્ર્યને વાચક સ્વીકારે છે. એટલે સરવાળે કંઈ
 પણ કલાકૃતિનું અધિષ્ઠાન માનવસ્વાનંત્ર્યમાં છે. પરિણામે તમામ સાહિત્ય
 આઘાવાહી હોય છે. દા. ત., અમેરિકન હબ્સીએ ગોરા લોકોને નિરસકાર
 રજૂ કરતી નવલકથા લખી હોય તો પણ તે અતિમ દૃષ્ટિએ આઘા-

કાર્ય સમાજની ચેતના ભગ્ન કરી અને તેને કાર્યાભિમુખ કરવાનું છે, માન માનવરક્ષાનું ગાન આપવાનું નથી 'તત્ત્વવિજ્ઞાનીઓએ જાનને સમજવાની ઇચ્છા કરી; દબીકનમા તે તેમા પરિવર્તન લાવવાનું છે' માર્ક્સનું તત્ત્વચિંતક વિષેનું વિધાન સારું સાહિત્યકારે માટે તમુક કાચુ મળે છે. માર્ક્સ પોતાનો 'યુગ' પર્ષદ દરી શક નહીં પરંતુ પોતે જે 'યુગ'મા જીવે છે તેમા પોતાની જીવનરીત પર્ષદ કરી શકે છે. દરેક સાહિત્યકાર પોતાના યુગ માટે લખે છે કારણ કે તે ભવિષ્યનું પ્રશ્નપત્ર કરે છે પોતાને 'નોબેલ પ્રાપ્ત' મળ્યું તે વખતના નિવેદનમા કામચૂંકે પણ સાહિત્યસર્જનનો દેવ 'સ ધની અને મુકિત'નો સેવા કરવાનો છે તે બાબત રપષ્ટતા કરી હતી પરંતુ લેખકે પોતાના સિદ્ધાંતો પાન દારા સમાજ સમક્ષ મૂક્યા જે સાહિત્યસર્જનનું ઉચિત ધ્યેય અગ્રાધાર સાર્વત્રિક સાહિત્યસર્જન સાર્વત્રિક વિચારધારાનું પ્રતિનિધિ છે એનું કાચું વિવેચકનું મતવ્ય છે આ સંદર્ભમા કુ દેગલ બાર્ન્સ જણાવે છે કે કોઈ પણ મતિમા-શાળી સર્વક પોતાની કૃતિઓમા તેની જીવનદષ્ટિ મૂર્ત કરે તે તે અયોગ્ય ગણી શકાય નહીં સંદર્ભ, સ્વાતંત્ર્ય અને પર્ષદગીની સમરપાઓનું અસ્તિત્વ સ્વરૂપ અસ્તિત્વવાદી સાહિત્યમા અગ્રાધાર મતુ જોઈએ

સાર્વત્રિક સાહિત્યસર્જન

સાર્વત્રિક સાહિત્યસર્જન વિષેના વિચારો રજૂ કર્યા પછી સાર્વત્રિક સાહિત્યસર્જનનો પરિચય અસ્થાને નથી સાર્વત્રિક નવલકથાઓ અને નાટકોનો ઉલ્લેખ આ સદર્ભમા અનિવાર્ય છે તેનો અભ્યાસ સાર્વત્રિક તત્ત્વમીમાસા અને મનોવિજ્ઞાન માટે ઉપકારક છે

સાર્વત્રિક પોતાની નવલકથાઓ દારા 'માનવસ્વાનંત્ર્ય'ને નક્કર વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓમા મૂર્ત સ્વરૂપે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે 'Nausea' જે સાર્વત્રિક પ્રથમ નવલકથા છે તે ચિંતનશીલ નવલકથા છે માનવીના જીવનના બનાવો એક સળગ વાર્તાની ઘનતાઓની જેમ સુવ્યવસ્થિત બનતા નથી માનવીઓનું અને વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ આકસ્મિક

જણાય છે આતરનિરીક્ષણની એક ભૂમિકાએ વસ્તુઓ પણ ચોક્કસ આકારવાળી, રિથન, સઘન અને એકમીગ્નથી ભુદી સીમાઓવાળી જણાતી નથી દરેક વસ્તુ તેના યથાર્થાને છે, તેના ગુણ અને કાર્યો પ્રમાણે તેનું વર્ગીકરણ થાય છે અને પરિણામે આ ઇન્દ્રિયગોચર દ્રશ્ય જગત એક સુયોગિત માળખું છે તેનું જ્ઞાન ક્યારેક અચાનક અદ્રશ્ય થાય છે 'નોશિયા'ના નાયક ઝેન્ની રોકેન્ટીનને વસ્તુઓના અસ્તિત્વ પ્રત્યે એક જાતની ધૂણા ઉદ્ભવે છે જીવનનો કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત અર્થ જણાતો નથી કોઈ અસ્તિત્વ અનિવાર્ય લાગતું નથી અસ્તિત્વની નગ્નતાને ઢાકવા માણસ સલામતીરૂપ અર્થ શોધે છે વૃક્ષો, ખડકો, પથરાઓ વગેરે વગરનું અસ્તિત્વ શા માટે છે અને શા માટે આપણું ઢોળાઈ જાય છે તે સમજાતું નથી અસ્તિત્વ છે એટલું જ નહીં, વધારે માત્રામાં છે, હલકાય છે, તેનું પ્રયોજન શું? આધરીસ મુરડોક લખે છે કે, 'Nausea is an epistemological essay on the phenomenology of thought' મુરડોક આ નવલકથાના નાયકને પ્રખ્યાત રફોટિશ ફિલોસોફર હ્યુમ સાથે સરખાવે છે હ્યુમને પણ વસ્તુઓના જગતમાં કયાય 'અનિર્ણયતા' જણાઈ નહોતી છેવટે રોકેન્ટીન એક કોફી હાઉસમાં રેકોર્ડ સાંભળે છે અને ત્યાં તેને કંઈક નવું જ જ્ઞાન થાય છે તેને વિચાર આવે છે કે જે યહૂદીએ આ ગીત લખ્યું અને જે સ્ત્રીએ તે ગાયું એ બન્ને જાણે કે અસ્તિત્વમાંથી બચી ગયા છે, તેનું કારણ તેઓની કલાકૃતિ છે રોકેન્ટીન પણ કંઈક સર્જનાત્મક કૃતિ લખવાનું નક્કી કરે છે અહીં નવલકથા પૂરી થાય છે વાસ્તવિક અસ્તિત્વમાં જે લક્ષણો ખૂટે છે તે કંઈક કલાકૃતિ દ્વારા સાર્થક થશે તેનું સાર્વ રોકેન્ટીનના આ નિર્ણય દ્વારા જણાવવા માગે છે આ નવલકથામાં 'કાર્ય' બહુ થોડું છે તે વિચારના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલી લાગે છે અહીં પાત્રની એકલતા અને આતર નિરીક્ષણથી ઉદ્ભવતી લાવચિતિઓ રજૂ કરવામાં આવી છે અને

અગ્નિત્વનો તાત્વિક પ્રગ્ન ચર્ચામાં આવ્યો છે.

'Routes to Freedom' એ રીંગ્સ દ્વારા લખાયેલી નવું સર્ગ નવલકથાઓમાં સર્ગની સર્ગ નરીકનો પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે 'Age of Reason' ૧૯૪૫માં પ્રગટ થઈ, 'The Reprieve' ૧૯૪૭માં અને 'The Troubled Sleep' ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ. આ શ્રેણીનું ચોથું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું નથી, તેના કેટલાક ભાગો ૧૯૪૯માં સર્ગનાં સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધકાલીન ફ્રાંસની પરિસ્થિતિની પાર્શ્વભૂમિકામાં આ નવલકથાઓ લખવામાં આવી છે.

આ નવલકથાઓમાં ત્રણ મુખ્ય પાત્રો છે : જુદિજીવી અને નિધિય મેથ્યુ, જાતીય વિકૃતિનો ભોગ બનેલો ડૉનિયલ અને સામ્યવાદી પક્ષનો સભ્ય જુનેટ. માનેલી મેથ્યુની પ્રેમિકા છે પરંતુ મેથ્યુ તેને પરણતો નથી. મુક્ત રહેવા માગે છે. તે ગર્ભવતી હોવા છતાં મેથ્યુ કંઈ નિર્ણય લેતો નથી. ગર્ભપાત કરાવવા માટે યોજના કરે છે. તે દરમિયાન ડૉનિયલ માસેલીને પરણવા માટે મિત્રભાવે પોતાની તૈયારી બતાવે છે. ડૉનિયલ 'સમજાતીય' પ્રેમબંધન દ્વારા આચરતો દોષાથી ચરમ અનુભવે છે એટલે તેના યજ્ઞતરફે માસેલીને પરણવા તૈયાર થાય છે. મેથ્યુને તેના શિષ્ય બોરિસની બહેન આર્ધવિય પ્રત્યે પણ આકર્ષણ થાય છે. પરંતુ હેલી ઘડીએ તે તેના ત્યાગ કરે છે. મેથ્યુને પોતાના સ્વાતંત્ર્યને બેખમ્મમાં મૂકવું નથી અને છતાં નિર્ણય લેવાની પરિસ્થિતિ આવ્યા કરે છે. એ આંતરિક મંતવ્યથી પીડાય છે. જુનેટનું પાત્ર વધુ સુમંગલ છે. તેણે પહેલેથી પોતાના સામ્યવાદી પક્ષના બેજાણને અનુરૂપ કાર્યો કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. ડૉનિયલના વિચલિત વ્યક્તિત્વને અનુસરવું કે જુનેટના કાર્યલક્ષી સુસંગત વ્યક્તિત્વને સ્વીકારવું એ બાબત મેથ્યુ નિર્ણય લઈ શકતો નથી. ડૉનિયલ કહે છે કે પોતે જે ધારે તેનાથી જુદું વર્તન કરવું એ જ સાચી મુક્તિ છે. જુનેટ મેથ્યુને સમજાવે છે કે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગ્રાપવામાં જ ખરી મુક્તિ છે, મેથ્યુ કહ્યું

નક્કી કરતો નથી ફ્રેન્ચ લશ્કરના સૈનિક તરીકે મેથ્યુ જવાબદારી ઉઠાવે છે 'નોશિયા'ના નાયકને ધૂણાનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે મેથ્યુને અસ્તિત્વની નિરર્થકતામાં પોતાની મુક્તિનો અનુભવ થાય છે 'I am free for Nothing' યુદ્ધમાં જ્યારે ફ્રાંસનું પતન થાય છે ત્યારે મેથ્યુ એની લશ્કરી હાવણીમાં હોય છે જર્મન સૈનિકો આવી પહોંચે છે અને મેથ્યુ ટાવર ઉપર ચઢી જઈને ગોળીબાર કરે છે ૧૫ મિનિટ ટકી રહેવા માટે પણ તે તૈયાર છે સાર્ન અહીં દર્શાવે છે કે આત્યતિક પરિસ્થિતિઓમાં નિર્ણય કરવો જ પડે છે નવલકથાના નીચા ભાગમાં જુનેટ નાયકનું પાત્ર બને છે જુનેટ સામ્યવાદી પક્ષનો ચુસ્ત સભ્ય હોવા છતાં પક્ષની નીતિ વિરુદ્ધ કેટલે અંશે જવું તે બાબત ધૂણા પ્રસંગે જુનેટને ધર્મણ થાય છે તે સાર્ન કલાત્મક રીતે રજૂ કરે છે સાર્ન કરેલા મેથ્યુના પાનાસંખ્યનની લાક્ષણિકતા દર્શાવતા કેટલાક વિવેચકોને મેથ્યુના જીવનની વિચિત્ર આકર્ષકતા સ્પર્શી ગઈ છે 'હું તને પ્રેમ કરું છું' તેમ મેથ્યુ માસેલીને કહેતા બળ છે ત્યાં 'હું તને પ્રેમ નથી કરતો' તેવું વામ્ય તે બોલે છે 'સામનો કરવો નિર્ણય છે તેવું કલા પછી મેથ્યુ પાછો હથિયાર હાથમાં લે છે મુરડાંકના મત પ્રમાણે આ નવલકથાની કે દ્રીય સમસ્યા માનવમનમાં અને સામ્યવાદ છે

સાર્નની પાનસૃષ્ટિમાં સ્વેચ્છાએ પોતાના શરીરને ઈજા કરવાના કેટલાક પ્રસંગોનું નિર્દેશન કેનેથ કમ્પ્સે કર્યું છે આર્ષવીચ અને મેથ્યુ રેરટોરટમાં બેગ હોય છે ત્યાં આર્ષવીચ, પાસે પડેલી છરી અચાનક પોતાના હાથમાં ખોસી દે છે અને મેથ્યુ પાણુ આવેશમાં તેમ કરે છે સાઈમન-દ-બોડિવાની એક નવલકથામાં ઝેવિયરી પણ સળગતી સીગારેટથી પોતાનો હાથ દહાડે છે અસ્તિત્વને તીવ્ર બનાવીને જોખમકારક સ્વાતંત્ર્ય મૂર્તિ કરવાના અને પાત્રો વચ્ચે ચતી યોજા દ્વારા પ્રતીકાત્મક સંબંધો વ્યક્ત કરવા માટે આવા પ્રસંગોનું સાર્ન નિરૂપણ કરે છે સાર્નની પાનસૃષ્ટિની એક ખીજ લાક્ષણિકતા પ્રત્યે કેનેથ કમ્પ્સે નિર્દેશ કરે છે યુરુષ અને સ્ત્રીનો

પ્રેમ સંપત્તિ તાદાત્મ્યની દૃષ્ટાએ નથી પહોંચતો દરેક પાત્ર પોતાની આત્મિક એક્સના અને શન્યતામાથી જહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરે પરંતુ પ્રમાણભૂત વિચાર વિનિમય કે સાવધનમય થવું નથી મેથુ મામેલી અને આઈરીશ સાથેના મંમધોમા ગૂંચવાય છે 'The devil and the good Lord' એ નાનકુમા એએડ્ઝ અને ઈલકાનો પ્રેમ પરિપક્વ દૃષ્ટાએ પહેચે છે પરંતુ હેલે એએડ્ઝ કહે છે 'You are myself', we shall be alone together' એ પ્રેમીઓ ભેગા થશે ત્યારે તે ખરેખર 'એકલા' થશે, એવા કથન દ્વારા સાર્વ આનવપ્રમમા રહેલી આત્મિક અપૂર્વતાનો ખ્યાલ વ્યક્ત કરે છે

સાર્વના પાત્રનિરૂપણમા સામાજિક સંબંધિ અને જૂથ-સંગત પરત્વે પણ દરેક નારિતક વલયુ જણાય છે આઈરીશના મત પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે સાર્વના પાત્રો આત્મિક રીતે જાગૃત થાય છે ત્યારે તેઓ તેમના સામાજિક મંમધોમા પાછા પડે છે આત્મિક ચેતના તીવ્ર થાય ત્યારે સામાજિક મંમધોમાથી ઉદ્ભવવું મંમધન થટે છે સાર્વના પાત્રો એક ખીજ સાથે જહારથી સમૃધ રાખતા હોય તેવું જણાય છે એકખીજમા જ્ઞાતમોન થઈ શકતા નથી આત્મિક સજ્જાનતાને પરિણામે તેઓ વિખૂટા પડે છે સાતના પાત્રોમા સામાજિક 'સામુજ્ય'ને જહલે 'વિયોગ' દેખાય છે તેમ છતાં સાર્વનો હેતુ સાહિત્યસંગત દ્વારા વ્યક્તિને સમાજની સમસ્યાઓ પ્રત્યે જાગૃત કરવાનો છે લેખક કાર્વરત (engaged) હોવો જોઈએ તેવો સાર્વનો મત છે

૧૯૪૫મા એક ઈન્ટર્વ્યૂમા સાર્વ જણાવ્યું કે 'મારા જધા પાત્રો, કશુંક કાર્ય કરે પછી ખીજ ગમે તે કાર્યો કરી શકે છે પાત્રો જે પ્રમાણે વર્તન કરે છે તે તેના જૂતકાગ સાથે સુસંગ છે કે નહીં તે હું વિચારતો નથી ત્યારે જોલાની નવલકથામા પાત્રો સુસ્ત નિવર્તિવાદનું પાલન કરે છે મારા પાત્રોને હમેશા લવિખકાગ હોય છે મુક્તિ હોય છે 'જૂન ૧૯૪૬ના એક મેનિફેસ્ટોમા સાર્વ લખે છે 'માથુસની 'લુદ્ધિયાળો માથુ'

કે 'સામાજિક પ્રાણી' તરીકે વ્યાખ્યા આપી શકાય નહીં; પરંતુ 'પરિસ્થિતિ-ઓમાં પોતાનાં સ્વાર્તંત્ર્યનો ઉપયોગ કરતું પ્રાણી' એવી માણસની વ્યાખ્યા આપી શકાય. આપણે નાટકમાં એવી પરિસ્થિતિઓ રજૂ કરવી જોઈએ કે જે માનવીની મૂળભૂત સમસ્યાઓને વ્યક્ત કરે અને આવી પરિસ્થિતિ-માં માણસ કઈ સ્વતંત્ર પસંદગી કરે છે તેની શોધમાં પ્રેક્ષકો પણ લાગ લે."

સાર્ત્રની રંગભૂમિનો પરિચય કરાવતાં જોઈખારનોડ સૂચવે છે કે સાર્ત્ર અને કામૂનાં નાટકોનો હેતુ વર્તમાન યુવના માનવીની અસ્તિત્વની સમસ્યાઓ પ્રગટ કરવાનો છે. મૃત્યુ, ખૂન, યુદ્ધ, અત્યાચાર, દમન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ માનવીનાં અસ્તિત્વને માટે પડકારરૂપ છે. માણસનું સ્વાર્તંત્ર્ય જોખમમાં મુકાય ત્યારે જ તેના અસ્તિત્વની ચેતના ખળભળી જોડે છે. જીવનની પરિસ્થિતિઓ વ્યક્તિઓ માટે વિકલ્પોરૂપે આવે છે. આપઘાત કે ખૂન, પકાદારી કે દગો, શરણાગતિ કે ક્રાંતિ વગેરે વૈકલ્પિક પસંદગીથી ચિંતિત બનેલી વ્યક્તિ પોતાની મુક્તિનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરે છે, સંઘર્ષોમાં પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપવા કેવી રીતે મથામણ્યુ કરે છે તે સમસ્યા સાર્ત્રના નાટકમાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે. માણસ અમુક પ્રકારનો ■ માટે તે અમુક રીતે વર્તન કરે છે તેવો સિદ્ધાંત સાર્ત્ર મંજીકારતા નથી. માણસ અમુક રીતે વર્તન કરે છે માટે તે અમુક પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે તેનું સાર્ત્ર માને છે. એક દષ્ટિએ જીવન અર્થહીન લાગે છે. તેનું કાર્થ તાત્વિક ઔચિત્ય જણાતું નથી. બીજી તરફ વ્યક્તિને જવાબદારી, સ્વાતંત્ર્ય, મૂલ્યનો અનુભવ થાય છે. મનુષ્ય-અસ્તિત્વની આ સંદિગ્ધતા છે. કામૂ લખે છે: 'જગત અર્થયુક્ત છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. કદાચ માનવજાતિ પર એવો પારગામી અર્થ હોય તો પણ, તેવો અર્થ માનનીય પરિસ્થિતિને માટે નિરર્થક છે.' કામૂ એવી દલીલ કરે છે કે વિશ્વના સદર્શમાં માનવજીવન નિરર્થક છે તેના ઉપરથી વ્યક્તિનું જીવન જીવવાલાયક નથી તેનું ક્ષિત થતું નથી. અર્થ પામવાની બૌદ્ધિક જરૂરિયાત અને જગતની અપારદર્શકતાને પરિણામે

'Absurd'ને ખ્યાલ ઉદ્ભવે છે ૧૯૪૫મા કામ્રએ લખ્યું હતું
 'I continue to believe that this world has no
 higher meaning But I know that something in
 it has a meaning and that is man' માનવજીવન કોઈ
 પૂર્વયોગિત વ્યવસ્થા પ્રમાણે ઘડાતું નથી સાર્વના મત મુજબ માનવી
 પોતે અર્થ ઉપજાવે છે જેમ દોરા કેન્નાસને કાઢી નાખવું કે તેમા ચિત્ર
 દોરવું તે બામનમા કલાકારને જ્ઞાનજ્ઞ છે તેમ જીવન અતિમ દૃષ્ટિએ
 અર્થહીન છે તેમ સ્વીકારવા છતાં આપઘાત કરવો કે મૂલ્યો મર્જીને જીવન
 રીતિ ધડવી તે બાખતમા માનવી સ્વતંત્ર છે સાર્વની નનલકથાના પાત્રોમા
 પણ આ જાતનો સર્ધ વ્યક્ત થાય છે તમાની આકસ્મિક અસ્તિત્વ
 માથી બચી જવા માટે કલાકૃતિનું નિર્માણ શક્ય છે તેવો નિર્દેશ
 'નોશિરા મા સાર્વ કરે છે તાત્વિક દૃષ્ટિએ 'અર્થહીનના'ના ખ્યાલને
 કેન્દ્રમા રાખીને સર્જનું સાહિત્ય તદ્દન અર્થહીન ન ગણી શકાય ૧૫૦મા
 લખાયેલા એક નિધમા કામ્રએ એક બામત સ્વીકારી છે કે 'જીવન
 અને જગત અર્થહીન છે' તે વિધાન અર્થવુજ છે કામ્ર અને સાર્વની
 દૃષ્ટિએ સાહિત્યસર્જન થઈ શકે છે એ જ ઉપીક્ત 'સપૂર્ણ નિર્ગ્યક્તા ના
 સિદ્ધાંતને ધોરા ઠરાવે છે

૧૯૪૩મા સાર્વનું પહેલું નાટક 'The Flies' ધૈરિસમા ભજવાયું
 હતું આ નાટકમા ઓક પુનઃજન્મના ઉપયોગ કરવામા આ યો છે તેમા
 માણસ અને દેવોના સંધનો પ્રશ્ન હાથ ધરવામા આવ્યો છે માનવ
 સ્વાતંત્રની સમસ્યા તેમા વ્યક્ત કરવામા આવી છે જ્યુપીટર અને
 ઓરેસ્ટિસના સવાદમા માનવસ્વાતંત્ર્યની મૂળમૂલ પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે

જ્યુપીટર 'મ તને સ્વાતંત્ર આપ્યું છે—પરંતુ તું મને આધીન
 થઈ શકે તેટલા માટે'

ઓરેસ્ટિસ 'તમારે મને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈતી નહોતી હવે

મારી સ્વતંત્રતા હું તમારી વિરુદ્ધ ઉપયોગમાં લઉં તો આપણા બન્નેમાંથી કોઈ જવાબદાર નથી.’ મુક્તિનું લાન અચાનક થતાં પાત્રોમાં ઘણાં પરિવર્તનો થાય છે તે સાર્ત્ર દર્શાવે છે. ‘Freedom has struck me like lightning’—ઓરેસ્ટિસની આ પ્રતીતિ આ નાટકને સમજવામાં ઘણી મદદરૂપી છે. આ નાટકમાં પાપ-પુણ્યની સમસ્યા ધર્મના સંદર્ભમાં રજૂ થાય છે.

સાર્ત્રનું ‘No Exit’ નાટક ૧૯૪૮માં અમેરિકામાં લજવાયું ત્યારે તેને ત્યાં બહુ આવકાગ મળ્યો નહોતો. આ હકીકત જાણીને સાર્ત્ર શરૂ થયા હતા પરંતુ રમૂજમાં તેમણે ટોચ કરી: ‘અમેરિકન લોકો અસ્તિત્વવાદને નહીં સમજી શકે’ આ નાટકમાં ‘પર’ના અસ્તિત્વની સમસ્યા રજૂ થઈ છે. તમામ માનવસંઘો સઘર્વથી ખરડાયેલા છે. દરેક વ્યક્તિને માટે ‘પર’ (The Other)નું અસ્તિત્વ જોખમકાગ છે ‘પર’ની દૃષ્ટિમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાની આતરિકતા ગ્રામીની બેસે છે અને માત્ર ‘પાત્ર’ (object) બની જાય છે. બે પાત્રો પણ કોઈ નીચ પાત્રની હાજરીમાં ક્ષોભ સંકોચ અનુભવે છે

આ નાટકમાં ત્રણ પાત્રોને એકબીજા સાથે રહેવાની પગિસ્થિતિમાં મુકાવું પડે છે દોજખ (Hell)માં કોઈ સજા થતી નથી પણ દરેકને માટે બીજાનું અસ્તિત્વ જ એક સજારૂપ છે તેનું લાન થાય છે. સાર્ત્રના મૂલ્યના ખ્યાલનો પણ આ નાટકમાં નિર્દેશ થાય છે

‘Lucifer and the Lord’ નાટકમાં નૈતિકતા અને માનવ-સંઘોના પ્રશ્નો ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં રજૂ થયા છે સાર્ત્ર અહીં દૈર્ઘાલિક ચર્ચા પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે ન્યાયી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જગતમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટ સાથે સુસંગત નથી તેનું સાર્ત્ર આ કૃતિ દ્વારા દર્શાવવા માગે છે. ઈશ્વર સમક્ષ બે પ્રકારનું વર્તન શક્ય છે: કા તો સપૂર્ણ શરણાગતિ અને આંધીનતા સ્વીકારી લેવામાં આવે અર્થાત્ ઈશ્વરને ‘નિરપેક્ષ

સાક્ષી (Absolute Subject) તરીકે શ્રીકા વામા આવે આમા જવાબદારી અને સ્વાતંત્ર્યનો અનાદર કરીને માત્રુમ પામર જીવ ખની જાય છે ખીજી શક્યતા ઈશ્વરનો અનાદર કરીને પોતાના સ્વાતંત્ર્યથી અનિબંધુ સર્જન કરીને ઈશ્વરને પડખરવાની છે, સાર્વ જીવોને છે કે આ જીવને વિકલ્પો તર્કચત્ર નથી જો ઈશ્વર નિરપેક્ષ સાક્ષી હોય તો તેને પડકારવાના પ્રયત્નો મિથ્યા છે અને જો ઈશ્વરને પડકારી શકના હોય, તેની વિરુદ્ધ જગતો શરી શક્યતા હોય તો તે 'નિરપેક્ષ સાક્ષી કહી શકાય નહીં આ નાટકના પડકાર અંકમા તેનો નાયક જોએટ્ઝ જાણી જોઈને અનિબંધે રીકારીને ઈશ્વરને પડખરે છે 'I am the man who makes the Almighty uncomfortable' પોતાના દુષ્ટ થોથી ઈશ્વરની ન્યાયીપણાની મર્યાદા જોખી કરે છે ઈશ્વર સમક્ષ માનવીના મૂલ્યો નિરર્થક છે તેની પ્રતીતિ જોએટ્ઝને થાય છે 'હું પોતે જ ઈશ્વર અને અનિબંધનો સર્જક છું ઈશ્વર નુ મૃત્યુ થયું છે' આ કથનના સંકલ્પમા આ નાટકનું એક પાત્ર પૂછે છે 'ઈશ્વરનું મૃત્યુ કે જીવન માટે શા મમનું? પાપ કે પુણ્યના ખ્યાલને ઈશ્વરના ખ્યાલ સાથે સંખ્યા લેવામા આ મપ્રખય છે તેનું સાર્વ માતે છે

૧૯૬૮મા સાર્વનું એક બહુ રસપ્રદ નાટક 'The Condemned of Altona' પ્રગટ થયું હેઝલ બ્રાન્સના મતે સાર્વની કલાકાર તરીકેની ઉત્તમ ક્ષણો આ નાટકમા મઠી લેવામા આવી છે કેસિડોનિયા યુનિવર્સિટીના ફ્રેંચ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રોફેસર પડયાનીએ આ નાટકની સમીક્ષા કરી છે અને સાર્વની શબ્દ મુલાકાતમા તેમની સાથે તેની ચર્ચા પણ કરી છે નાત્રી લશ્કરી અધિકારી ફ્રાંઝ પોતે યુદ્ધ પૂરું થયા પછી તેના પિતા સાથે રહે છે અને વર્ષો સુધી તે એકલો પુરાઈ રહે છે બહારની દુનિયા સાથેનો તમામ સંપર્ક ટોડી નાખે છે નાત્રી અધિકારી તરીકે યુદ્ધકાલીન જર્મનીમા તેના દુષ્ટતેથી તે દોષની લાવના અને સર્વોચ્ચ પીડાય છે ફ્રાંઝ તેની બહાન સાથે યુનાઈટેડ સંયક્ષ રાખે છે ફ્રાંઝના પિતા કેન્સરથી

પીડાય છે. હ મહિનામાં તેનો અંત નિશ્ચિત છે એટલે તેઓ ફાંજના
 ભાઈની પત્ની જોહાના મારફતે ફાંજનો એકાંતવાસ તોડાવવા માગે છે.
 જોહાનાને તેની પ્રત્યે પ્રેમ થાય છે. ફાંજની ધર્મ્યાણુ બહેન આ બન્નેનો
 સંબંધ તોડાવે છે. સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન ફાંજને કરાવે છે. ફાંજ
 પોતાના એકાંતવાસમાંથી બહાર આવીને તેના પિતૃત્વને મળે છે અને બન્ને
 આપવાન કરે છે. ફાંજના પાત્રમાં શાપિત અંતરાત્માનો સંઘર્ષ સાર્વ વ્યક્ત
 કરે છે. એકાંતવાસ અને મનોવિકૃતિનો આશયો લઈને ફાંજ પોતાના
 અંતરાત્માનો જ્ઞાન હજીવે કરે છે. ફાંજની કેટલીક પાત્રો અવસ્થાઓના
 સંદર્ભમાં સાર્વને થયેલા ભ્રમના દેટલાક અનુભવોનો ઉલ્લેખ સાધમન દ-બોલિવા
 તેમની આત્મકથામાં કરે છે. ૧૯૩૪-૧૯૩૫માં સાર્વે કેટલીક ઔપચી-
 ણોનો ઉપયોગ કર્યો કે જેને લીધે તેમને ભ્રમની દશાઓનો અનુભવ થયો.
 સાર્વને પોતાને ચિત્તભ્રમ થવાનો લય લાગ્યો ત્યારે સાધમને તેમને
 જણાવ્યું: 'Your only madness is to believe yourself
 mad' સાર્વને માર્નાસક ખીમારી નહોતી તે વિશે સાધમનને ખાતરી હતી.

નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ અને નાટકો ઉપરાંત સાર્વે જીવનજ્ઞતાંત-
 આલેખન પણ કર્યું છે. 'Baudelaire અને Saint Genet' નામની
 કૃતિઓનો પરિચય મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ બહુ રસપ્રદ છે. ઇ.ત., બોદલેરના
 જીવનની મુખ્ય હતાશાઓ જેવી કે તેનો માતૃપ્રેમ, તેની માતાના
 પુનર્લગ્ન સામે રોષ, તેના મૃત પિતા પ્રત્યે દ્રેષભિશિત વલણો વગેરેના
 સંદર્ભમાં તેનું ચારિત્ર્ય આલેખવાના પ્રયાસો થયા છે. તેની માતાના પુન-
 લગ્નથી બોદલેરને પોતાના વ્યક્તિત્વની અવગણના થયેલી લાગી
 હતી. તેનું અસ્તિત્વ એકલવાયું બની ગયું હતું. આ હતાશાને લીધે તેણે
 પોતાની જાતને એક પરાયું અસ્તિત્વ આપ્યું, તેને આત્મતિરસ્કારનો
 અનુભવ થયો. બોદલેરે ૨૫ વર્ષ પછી કવિતાનું સર્જન પણ પૂરું
 કર્યું. તેમણે પોતાના જીવનમાં અને કવિતામાં અનિષ્ટ અથવા જીવનની
 કાળી બાજુને વધારે મહત્ત્વ આપવાનું પસંદ કર્યું. અનિષ્ટની વાસ્તવિકતામાં

તેઓ માનતા હતા: 'Evil is the source of all pleasure' તેવું તેમનું મતવ્ય હતું. સાર્વત્રિક મનોવિજ્ઞાન મુજબ વ્યક્તિ પોતાના અનુભવોમાંથી પોતાની મૂળભૂત જીવનરીતિ (Project of Being) પસંદ કરી લે છે અને તેનાં કાર્યો તેમાંથી ફલિત થાય છે.

'સંત જોને'ના જીવનજ્ઞાતાંત્રમાં બાર્ન્સની દૃષ્ટિએ સાર્વ જનુ સંતોષ-કારક રીતે રજૂઆત કરી શક્યા નથી, તેમ છતાં સાર્વનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ તેમાં વધારે રપાટાયો જણી શકાય છે. જોને નાની ઉંમરમાં ચોરી કરતો પકડાય છે. આ જનાવ તેના જીવન માટે ઉમતા કારણ કરે છે, કારણ કે જોને ધૈર્યના દત્તક પુત્ર તરીકે જીવે છે. પશ્ચિમી તેના અસ્તિત્વમાં મૂળભૂત અસહ્યમતી હતી, તેની ચોરી કરવાની ક્રિયા પ્રતીકાત્મક હતી. તેણે પોતે ચોર થવાનું નક્કી કર્યું કારણ કે તેનો સમાજ તેમ માનતો હતો. સમાજે તેને માટે જે કાર્યશૂભિકા નક્કી કરી હતી તે પ્રમાણે તે જીવતો હતો. જાતીય જીવનની તેની વિકૃતિ પણ આ જ કારણે ઉદભવી હતી. જોને જોલમાં કવિના લખતો અને 'Our Lady of Flowers' એ નવલકથા પણ ૧૯૪૨માં એણે લખી હતી. તેની પાત્રસૃષ્ટિમાં અનિષ્ટની અવિચ્છેદ પસંદગી વ્યક્ત થાય છે. જોનેના મન મુજબ પાત્રોનો દુરાચાર એ ધૈર્ય જરીબી કે મજબૂરીનું પરિણામ નથી. જાણી જોઈને પણ અનિષ્ટને અસ્તિત્વમાં લવવાનું શબ્દ છે. જોનેની લેખક તરીકેની પ્રતિભા પ્રસરી અને તેને જોલમાંથી મુક્ત મળી. સમાજને જાણામ કરતા સાહિત્યકારને સમાજે જ હોડાલ્યો એ સાર્વની દૃષ્ટિએ એક વિચિત્રતા છે. છુદ્ધિજીવીઓ અને કલાકારોને તે મિત્ર જાતે ગ્રેયો. આ જ્ઞાતા દ્વારા સાર્વ એવું સિદ્ધ કરવા માગે છે કે અમુક નૈતિક વિશેષણોથી માણસનું મૂલ્યાંકન કર્યા પછી તે માણસનું ભાવિ જીવન તે વિશેષણોને અનુરૂપ જ રહે તેવું માની શકાય નહીં.

'Words' નામના પુસ્તકમાં સાર્વની આત્મકથા રજૂ થઈ છે. સાર્વના જીવનના આગલકાળનું તેમાં જનુ કલાત્મક વર્ણન થયું છે. સાર્વના

પિતા સાર્ત્રના જન્મ પછી બે 'વૉ' મૃત્યુ પામ્યા એટલે સહેજે તેની મર્તા અને તેના દાદા ચાર્લ્સ સાથે સાર્ત્રની બાસ્થાવસ્થા બદલી થયેલી હતી. તેમની પાસેથી સાર્ત્રે વાચનનો ગ્રામ ડેબલ્યો હતો. સાર્ત્રનું આત્માભાન જેમ વિકસતું ગયું તેમ તેમને અમુક હતાશ, એકલવાયા અસ્તિત્વના અનુભવો થતા ગયા. સાર્ત્ર લખે છે: 'I was an empty palace of mirrors in which the emergent century reflected its boredom.'

પોતાના લખવાના શોખનો દાખલો આપતાં સાર્ત્ર જણાવે છે કે નોટબુક અને શાહી ખરીદીને તેઓ નોટબુક ઉપર 'નવલકથા માટેની નોટ' એવા શબ્દો લખતા. સાર્ત્રની લેખનપ્રવૃત્તિને તેમની માતાએ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું પરંતુ કલ્પનાનો આવો અતિરેક સાર્ત્રને પોતાને વધુ પડતો જણાયો હતો. સાર્ત્રના પ્રારંભિક લખાણોની પ્રશંસા કરતાં ચાર્લ્સે કહ્યું હતું: 'He has got the bump of literature'. સાર્ત્રને બપોરે એમ પૂછવામાં આવતું હતું કે, 'મોટા થઈને તમે શું કરશો?' ત્યારે સાર્ત્ર પાસે એક જ જવાબ હતો: 'હું લખીશ.' સાર્ત્રના મિત્રો અને સંબંધીઓ પણ લેખનકાર્યની તેમની લાલ્ચ સિદ્ધિ વિશે આગ્રાહી કરતા હતા.

સાર્ત્રના પુસ્તકના છેલ્લા ભાગના કેટલાક ઉદ્ઘારો સાથે સાર્ત્રની સાહિત્યમીમાસા પૂરી કરીશું.

"Writing is my habit and it is also my profession. For a long while I treated my pen as a sword, now I realize how hopeless we are, I am writing, I shall write books. They are needed. Culture saves nothing and nobody, but it is a product of man...You can get rid of neurosis but you can never be cured of yourself"

એક આજીવન સાહિત્યકારનું બીજું શું ધ્યેય હોઈ શકે?

૪. સાર્વનું તત્ત્વચિંતન

રેડિયુરત તત્ત્વચિંતકોની વિચારસરણી જે સ્વરૂપમા રજૂ કરી શકાય છે તે જ સ્વરૂપમા સાર્વનું તત્ત્વચિંતન આલેખી શકાય છે. અસ્તિત્વવાદીઓ સાહિત્યમૃદિ માથે સંકળાવેલા દેવાથી, અસ્તિત્વવાદનું તાત્ત્વિક દષ્ટિએ ઘાઈ સૈદ્ધાંતિક માળખું જ ન સંભવે તેનું માનવામા બૂલ છે અસ્તિત્વવાદ વિશે સાર્વ લખે છે: 'It is intended strictly for technicians and philosophers' તત્ત્વનિરૂપણની દષ્ટિએ અસ્તિત્વવાદમા બહુ સિધ્ધિલાભ છે તેવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરનારે સાર્વનું આ કથન માફ ગમ્યું બોધ્યું.

આ પ્રકરણમા સાર્વના તત્ત્વચિંતનના વિવિધ પાસાઓનો માન પરિચય આપવામા આ ગ્રંથ છે, તેમા નીચે જણાવેલા વિષયોનો સમાવેશ કરી શકાય:

(અ) સાર્વની તત્ત્વમીમાસા: (૧) સત્ત્વ અને અઙ્ગિત્વ (૨) ચેતન-રૂપ અઙ્ગિત્વ (૩) પરત્વરૂપ અસ્તિત્વ (૪) પરલક્ષી અસ્તિત્વ (૫) ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ (૬) સાર્વનું નીતિશાસ્ત્ર (ક) સાર્વનું સમાજિક ચિંતન (ઘ) સાર્વનું રાજનૈતિક ચિંતન (ઈ) સાર્વ અને શિક્ષણના પ્રશ્નો

(જ) સાર્વની તત્ત્વમીમાસા: (Metaphysics)

(૧) સત્ત્વ અને અઙ્ગિત્વ: 'સત્ત્વ' અને 'અસ્તિત્વ'નો ભેદ પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમા એરિસ્ટોટલના સમયથી પ્રચલિત છે. અસ્તિત્વ ધરાવતી વિશિષ્ટ વસ્તુઓના આકરિમક લક્ષણો દૂર કરીને તેના સમાન લક્ષણો ઉપરથી 'સત્ત્વ'નો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે અસ્તિત્વ વાસ્તવિક છે. અમુક રચના અને કાળમા છે અસ્તિત્વ મૂર્ત છે. ઘાઈ પણ વિશિષ્ટ વસ્તુ અનેક રીત ખીજી વસ્તુઓ સાથે ભેડાયેલી છે સત્ત્વ સાર્વનિક છે અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ છે. સત્ત્વ 'અચલ' છે, અસ્તિત્વ પરિવર્તનશીલ છે સત્ત્વ હુદ્દિમાલ્ય છે, વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ ઇન્દ્રિયગોચર પણ દોષ છે

‘સત્ય’ એટલે કોઈ પણ વાતનું ‘અતિમ સ્વરૂપ’ અથવા ‘મૂળસ્વરૂપ’ એવો સિદ્ધાંત પણ પ્રચલિત છે તે જ રીતે ‘અસ્તિત્વ’ શબ્દનો અર્થ વિશાળ છે ‘ટુબવ’ને અસ્તિત્વ છે અને ‘વિચાર’નું પણ અસ્તિત્વ હોય છે ‘અસ્તિત્વ’ માત્ર ભૌતિક વસ્તુ વિશે પ્રયોગ્યતા શબ્દ નથી ઈશ્વરના ‘અસ્તિત્વ’ વિશે પણ વિચારણા કરવામાં આવે છે કલ્પિત અને વાસ્તવ વિક એવો અસ્તિત્વ વિને તફાવત દર્શાવી શકાય છે

અસ્તિત્વવાદીઓ ‘સત્ય’ અને ‘અસ્તિત્વ’નો તફાવત સ્વીકારે છે ગેલિલેયો માર્સેલ સૂચવે છે કે અસ્તિત્વ વિશેનો કોઈ પણ ઉલ્લેખ અમુક પ્રકારના અનુભવનો નિર્દેશ કરે છે અસ્તિત્વ અને અનુભવ પરસ્પર સંકળાયેલા છે માર્સેલ હાઇકોર અસ્તિત્વને બુદ્ધ અર્થ આપે છે ‘અસ્તિત્વ’ છે’ વૃથો ‘છે’ પ્રાણીઓ ‘છે’ પણ ‘અસ્તિત્વ’માં નથી માણસ જ સાચા અર્થમાં અસ્તિત્વમાં છે કારણ કે તે મુક્ત અને સચેતન છે

સાર્ત્ર જણાવે છે કે અસ્તિત્વ ધર્મે સ્થગે અધિક્તારૂપે માલુમ પડે છે અસ્તિત્વને અનિવાર્ય બાબત તરીકે સાબિત કરી શકાય નહીં આક સિમ્કતા’, અસ્તિત્વનું મુખ્ય લક્ષણ છે સાર્ત્ર લખે છે દરેક અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ પ્રયોગન વગર હિલ્લભવે છે, નમનાઈને લીધે ટકી રહે છે અને અકસ્માત નાશ પામે છે ‘ધાતુ તત્ત્વચિંતકોએ જગતનું અસ્તિત્વ કે આત્માનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરના સ્વરૂપ કે ગુરુમાથી અનિવાર્ય રીતે ફલિત થતું દર્શાવ્યું છે સાર્ત્રની દૃષ્ટિએ આવા પ્રયત્નો મિથ્યા છે નિકોલુના સ્વરૂપમાથી નિકોલુના સાર્વત્રિક ગુણો ફલિત થઈ શકે, નિકોલુનું હકીકતરૂપ અસ્તિત્વ નિકોલુની વ્યાખ્યામાથી ફલિત થઈ શકે નહીં અસ્તિત્વનો અનુભવ ‘વધારાની બાબત’ના અનુભવ જેવો છે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત થાય તો પણ માનવીનું અમુક સ્થગ અને કાળમાં વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ સમજાવી શકાય નહીં

સત્ય અને અસ્તિત્વનો મેદ સમજાવના સાર્ત્ર લખે છે Existence comes before essence’ અસ્તિત્વ ‘સત્ય’નું પુરોગામી છે

સાર્વના અસ્તિત્વવાદને આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. 'હાઈ' પણ વ્યક્તિ અમુક
 'વસ્તુ'નું ઉત્પાદન કરવાની હોય તો જે વસ્તુ બનાવવાની હોય તેના સ્વરૂપ
 આકૃતિ પ્રયોજન વગેરેનું પહેલેથી તેને જ્ઞાન હોય છે અને તેને બનાવવાની
 રીતનો પણ ખ્યાલ હોય છે. હા ત. પેપર-કટર કે ટેન્સ બનાવવા પહેલાં
 તેની યોજના કીઝાર્ચન કદ, વજન, સાંમમાં વગેરેનો એક સમગ્ર ખ્યાલ
 હોય છે જેને 'સત્ત્વ' કહી શકાય. આ 'સત્ત્વ' મુજબ તે વસ્તુને વાસ્ત-
 વિક અસ્તિત્વ આપી શકાય. આ જ પ્રકારની દલીલથી કેટલાક એમ
 સાબિત કરવા માગે છે કે માણુમનું મૂળમૂળ સ્વરૂપ કે 'સત્ત્વ' ઈશ્વરના
 'મનમાં પહેલેથી નિશ્ચિત થયું હોય છે અને તે પ્રમાણે માણુસનું અસ્તિ-
 ત્વ ધકાય છે. ઈશ્વર સર્જક છે અને નિશ્ચિત સત્ત્વ મુજબ દરેક વસ્તુને
 અસ્તિત્વ આપે છે. સાર્વ આવે. મન સ્વીકારવા નથી. માનવીનું 'સ્વરૂપ'
 પૂર્વનિર્ણયિત થયું નથી અને તેને આકાર આપનાર કોઈ દેવી સર્જક
 નથી. ધણા ચિંતક ઈશ્વરને સર્જકરૂપે ન માનતા હોય તો પણ 'માનવ
 સ્વભાવ'નું કોઈ અચલ સ્વરૂપ પહેલેથી નિશ્ચિત થયેલું છે તેમ માને છે.
 સાર્વ નિરીશ્વરવાદી છે. ઈશ્વર નથી. પરિણામે માણુસનું અસ્તિત્વ તેનાં
 સત્ત્વની પહેલાં આવે છે. શરૂઆતમાં માણુસ, 'માન' અસ્તિત્વ ધરાવે
 છે. પોતાની જાતે પોતાના જીવનનો ઘાટ ધડે છે. કોઈ વિરાટ તાત્ત્વિક
 માળખાના એક ભાગરૂપે માણુસના જીવનનું 'નિર્માણ' થયેલું નથી. સાર્વ
 કહે છે: 'Man is nothing but that which he makes of
 himself.' માણુસને એતના છે. આંતરિક જીવન છે, એતના ધ્યેયલક્ષી
 છે, પારમાર્થી છે; પરિણામે ભવિષ્યમાં પ્રયોગયુ કરે છે. માણુસ નિર્ણયો
 લે છે; કાર્યો કરે છે; ખર્ચે મેળવે છે; સંઘર્ષ અનુભવે છે; આમ કરવામાં
 તે એકલો છે, તેના નિર્ણયની જવાબદારી તેની પોતાની છે; માણુસનું
 અસ્તિત્વ 'સ્વાયત્ત' છે. ઈશ્વરાધીન નથી; જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી
 તેનું જીવન તેનું પોતાનું છે. માણુસ પોતાની મુક્ત પસંદગીથી નિર્ણયો
 લે છે પરંતુ તે પસંદગી રીતે જ્યાં માણુસના નિર્ણયોને સ્પર્શે છે. પર્મદંડી

કરવામાં મૂલ્યભાન છે અને મૂલ્યો બધા માણસને સ્પર્શે છે. આર્થિક નાસ્તિકવાદથી તે નૈતિક અરાજકતામાં માને છે તેડું ફક્ત થતું નથી કારણ કે તેમના મતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી એટલે જ માણસની જવાબદારી વધે છે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ એક આધાસન અને સલામતી તેમ જ બચાવ કે રક્ષણ માટે અનુકૂળ છે. પરંતુ એવી માન્યતાના અભાવમાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વચ્ચેનું ધર્મ્ય ધટ્ટી જાય છે તેમ સારું માનના નથી. કેઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના વર્તનથી માણસોનું વર્તન આદર્શ તરીકે જેવું હોવું જોઈએ તેમ દર્શાવવા માગે છે.

માણસને અસ્તિત્વ છે; એનનરૂપ અસ્તિત્વ છે; પરિણામે ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે અને મંકરપસ્વાતંત્ર્ય દ્વારા પસંદગી કરવાની હોય છે. પોતાની પસંદગીમાં મૂલ્યનુ ભાન હોવાથી પોતાના ઉપર માનવજાત માટે પરોક્ષ રીતે મૂલ્યો નીપજાવવાની જવાબદારી છે. આવું ભાન માણસને ચિત્તિત કરે છે. ઈશ્વર હોત, તેની આસા પ્રમાણે જીવનવ્યવહાર ધકવાને હોત, તો આવી જવાબદારી અને ચિંતાથી માણસને આંતરિક અજખો ન થાત. જો લોકો આવી ચિંતા દર્શાવતા નથી તેઓ તેને કોઈ ને ડ્રાઈ રીતે છુપાવે છે સારું સચવે છે કે પોતે જો કાર્ય કરે તેડું કાર્ય બધા કરે તો શું થાય તેવો પ્રશ્ન પૂછવાથી પોતાના કાર્ય વિશે માર્ગદર્શન મળી જાય છે. આવા નિર્ણયો લેવામાં ઉદ્ભવતી ચિંતા કે ડનાસા નિશ્ચિંતના પ્રેરતી નથી. દોરતોએન્ડ્રીએ એક સ્થળે લખ્યું છે: ‘જો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ન હોય તો માણસને બધી છૂટ મળી જાય છે.’ સારું કહે છે કે માણસને બધી જાનના કાર્યો કરવાની છૂટ મળે છે ત્યારે જ શું સારું અને શું ખરામ એવો મૂલ્યનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ નૈતિક મૂલ્યો ટકે છે તેનું સ્વીકારડું જરૂરી નથી. માણસનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ જાતના ‘બચાવ’ વચ્ચેનું છે. ‘અસ્તિત્વ સત્ત્વની પહેલા આવે છે’ એ સિદ્ધાંતમાંથી માનવસ્વાતંત્ર્ય ફક્ત થાય છે. ‘Man is con demned to be free’ સાર્થની આ પ્રચલિત ઉક્તિ છે. માણસને

મુક્ત 'રહેતું પડે' છે. માણસ 'શાપિન મુક્તિ' ધમવે છે કોઈ પણ માણસ જન્મે 'કાપર' કે 'બદાદુર' હોતો નથી. પેતાના કાર્યોથી તે પેતાનું વ્યક્તિત્વ સર્જે છે. પહેલેથી નિર્મિત થયેલું વ્યક્તિત્વ પછી તેના કાર્યોમાં પ્રગટ થતું નથી. કાર્યો દ્વારા 'સ્વ પ્રાપ્તિ'નો સારનો સિદ્ધાંત છે.

(૨) ચેતનરૂપ અસ્તિત્વ (Being-for-itself)

જ્ઞાના અને ચેત્ર પદાર્થના મંડળનો પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘટ્ટી દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવ્યો છે. સાર્વજનિક મત મુજબ વસ્તુઓ કે પદાર્થોનું આપણને જ્ઞાના તરીકે જ્ઞાન થાય છે. કોઈ પણ પદાર્થ કે વસ્તુ અનેક રૂપે અનુભવી શકાય છે. દા. ત. એક ટેમલનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અનેક રૂપમાં અને સંમયોમાં થઈ શકે છે. કોઈ પણ પદાર્થનું મૂળરૂપ (Essence) પદાર્થના આ દર્શનરૂપો (Appearances)નો એક સમુચ્ચય છે. પદાર્થ જાતાથી સ્વતંત્ર છે અને જ્ઞાતા સમક્ષ દર્શનરૂપોના સમૂહ તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. 'પદાર્થ ચેતનાની બહાર છે. ચેતનાથી સ્વતંત્ર છે; અને ટેમલનું જ્ઞાન છે. પરિણામે હું ટેમલ નથી તેવું હૃદય થાય છે. ટેમલનું અસ્તિત્વ 'હું તેને જાણું છું.' એ બાબત ઉપર આધારિત નથી પરિણામે 'ચેતનરૂપ' અને 'વસ્તુરૂપ' અસ્તિત્વ વચ્ચે ફક્ત સર્જન છે. સાર આ ઉપરથી એમ તારવે છે કે તમામ તત્ત્વભીમાસામાં જ્ઞાનભીમાસા અભિગ્રીત છે અને તમામ જ્ઞાનભીમાસામાં તત્ત્વભીમાસા નર્મિત છે.

ચેતના પારગામી છે. તમામ ચેતના કોઈક વસ્તુઓની ચેતના છે. ચેતના વિષયલક્ષી છે ચેતનાને પોતાની કોઈ સામગ્રી નથી ચેતનામાં જે સામગ્રી છે તે વિષયોમાંથી પ્રતિબિંબરૂપે મળેલી છે ચેતના વિષયને પહોંચવા માગે છે. તે ખેચલક્ષી છે. 'ટેમલ'ની જેમ, ચેતના પોતે એક 'વસ્તુ' નથી વસ્તુઓ અપારદર્શક છે. ચેતના પારદર્શક છે. ચેતના વસ્તુ-નિર્દેશનની ક્રિયા કરે છે. સાર ચેતનાના આ પ્રકારને 'Positional Consciousness' કહે છે આમ તમામ ચેતના વસ્તુનિર્દેશક છે બહિર્લક્ષી છે. આ સારનો પહેલો સિદ્ધાંત છે

તમામ ચેતના વસ્તુનિર્દેશક હોવા ઉપરાંત અગ્રગટ રીતે સ્વનિર્દેશક પણ છે, એ સાર્વત્રિક ચેતનાના સ્વરૂપ વિશેનો ખીજો સિદ્ધાંત છે. 'Every positional consciousness of an object is at the same time non-positional consciousness of itself.' સાર્વ એવી દલીલ કરે છે કે હું જ્યારે ટેમલનું ભાન અનુભવી રહ્યો હોઉં ત્યારે હું પોતે ટેમલથી જુદો છું, જ્ઞાતા છું, તેવું ભાન અગ્રગટરૂપે પણ મારી ચેતનામાં હોવું જ જોઈએ. કોઈ પણ વસ્તુનો અનુભવ કરવો એક બાબત છે; પરંતુ તે વસ્તુનો પોતાને અનુભવ થઈ રહ્યો છે તેવું ભાન હોવું એ ખીજી બાબત છે. આ બન્ને બાબતો એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. દરેક વખતે 'હું જાણું છું કે હું જાણું છું' એવું જટિલ આત્મભાન હોતું નથી. દા. ત. સિગારેટ કેઈસમાં સિગારેટ ગણી રહેલી વ્યક્તિને ગણવાનું જ ભાન છે. પોતે સિગારેટ ગણી રહ્યો છે તેવું ભાન અગ્રગટ છે અને એ ધારે કે એને જરૂર પડે ત્યારે તે પ્રગટ થઈ શકે છે.

સાર્વ ચેતનાના બે તમક્કો વર્ણવે છે. મનન પૂર્વેનો તબક્કો (Pre-reflective level) અને મનની કક્ષા (reflective level) સાર્વ ડોકાર્ટનો 'હું વિચારું છું માટે હું છું' એ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે પરંતુ ડોકાર્ટે મનનપૂર્વેનો તબક્કો બહુ રપટ કર્યો નહોતો તેવી સાર્વ ડોકાર્ટની ટીકા કરે છે. શુદ્ધ ચેતનાનું અસ્તિત્વ છે જ નહીં. દા. ત. હું પુસ્તક વાંચી રહ્યો છું. આ ચેતન અનુભવ છે પરંતુ જ્યારે પુસ્તક વાંચી લીધા પછી મારા અનુભવ ઉપર હું વિચાર' કરું ત્યારે જ સ્વ-જ્ઞાનનો તબક્કો આવે છે. વસ્તુઓમાં પરાવાઈ ગયેલી વસ્તુની ચેતનામાથી 'હું'નું ભાન અદૃશ્ય થઈ જાય છે. વસ્તુઓની ચેતનામાં 'અહભાવ' હોતો નથી. ચેતનાનો વ્યાપાર સ્વયંભૂ છે; સ્વ-પ્રેરિત છે. તદ્દન મુક્ત છે. ઘણા વિકલ્પો તેની સમક્ષ આવે છે. સાર્વ ચેતનાની આવી અબાધિત મુક્તિનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે એક યુવાન પત્નીને તેનો પતિ બહાર જાય છે ત્યારે અચાનક એવો ભય લાગે છે કે પોતે બારી પાસે બેસી જશે અને બજાર ઔરતની

જોમ પુરુષોને આમત્રણ આપવા જેસરી પોતાની મુક્ત ચેતનાનો આવે
 ભય ડોઈ પશ્ચ નિશ્ચિન કારણોથી સમજાવી શકાતો નથી ચેતના જમે
 તે રૂપમાં વહે છે અને સાવ પારદર્શક છે અદ્ભાવ (ego) ધણી વાર
 મગજપૂર બની જાય છે, પરિણામે સાર્વ અદ્ભાવ(ego)ના પદાર્થરૂપ
 અસ્તિત્વમાં મનાતા નથી ચેતનામાં વસ્તુરૂપ 'સઘનતા' નથી 'The
 world has not created the MC and the 'MC' has
 not created the world They are two objects of the
 absolute impersonal Consciousness' 'અદ્ભૂતો ખ્યાલ
 મૂળ ચેતન અનુભવ નિરે પાછગથી સખાન થવામાં જ ઉદ્ભવે છે વસ્તુઓની
 ચેતના 'મારી' ચેતના બને છે રૂકાઈ 'હું વિચારું છું માટે છું' એવા સિદ્ધાંત
 રજૂ કર્યો 'હું વિચારું છું' તેમાંથી 'હું' વિચારક તરીકે અસ્તિત્વમાં છું
 પરિણામે રૂકાઈને જગતનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં મુશ્કેલી પડી પરંતુ
 સાર્વ 'હું વસ્તુઓ વિશે વિચારું છું' એ વિધાનથી જ શરૂ કરે છે ચેતના
 વસ્તુનિર્દેશક છે હકીકતમાં 'હું'નો અનુભવ પહેલા નથી આવતો

ચેતનાના નિર્ભેદ સ્વરૂપ પ્રત્યે સાર્વ નિર્દેશ કરે છે 'વસ્તુઓની'
 ચેતના છે એટલે ચેતના પોતે 'વસ્તુ' નથી ચેતનાનું અસ્તિત્વ વસ્તુઓથી
 વિજનાના લાનમાં રહેલું છે ચેતના લાવા મક નથી અભાવા મક છે
 અભાવ બે પ્રકારના છે 'ટેમલ એ ખુરશી નથી' આ વિધાનમાં બે
 બાજુ વસ્તુઓનો પરસ્પર નિર્ભેદ છે પરંતુ બ્યારે ડોઈક વસ્તુ અધૂરી છે
 કશુંક ખૂટે છે એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે આત્મિક 'અભાવ' સૂચવવામાં
 આવે છે બીજાનો ચાહ જોઈને ડોઈ તેને અધૂરો મણે તેવું કારણ કે
 પોતાની ચેતનામાં પૂર્ણ આકૃતિના ચાહ પ્રત્યે લવિષ્યમન શક્ય છે
 પરિણામે લવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સરખાવીને વર્તમાનકાળમાં કશુંક
 ખૂટે છે તેવું જ્ઞાન થાય છે નૂનતાનું જ્ઞાન માત્ર માનવચેતનામાં જ
 શક્ય છે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ 'ભરેલું' 'સઘન' છે તેમાં કશુંક ખૂટે છે
 તેવું માત્ર ચેતના જ જાણી શકે બીજાનો ચાહ વાસ્તવિકતા તરીકે અધૂરો

પણ નથી અને પૂરો પણ નથી. પૂનમના ચંદ્ર સાથે સરખાવનારને એ અધૂરો જણાય છે. વસ્તુઓથી ભરેલા જગતમાં અન્યત્ર કોઈરવાનું એવનાનું કાર્ય છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ જ કારણે નિર્ગોળ છે. દીવાલ ઉપર લટકતું ચિત્ર એનારને ચિત્રનું જ્ઞાન થાય છે એનાનું જ્ઞાન થતું નથી. વસ્તુ એના સમક્ષ ઉપસ્થિત છે પરંતુ એના તેનાથી દૂર જ રહે છે. એના માત્ર વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે; વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરતી નથી. કોઈ પણ વસ્તુને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપીએ ત્યારે તેમાં આપણે નિર્ગોળનું તત્ત્વ દાખલ કરીએ છે. જગતની પાર્શ્વભૂમિકામાં આપણે વસ્તુઓને ‘આકૃતિ’ રૂપે અનુભવીએ છીએ. નિર્ગોળ અથવા અભાવનાં ત્રણ સ્વરૂપોનો સાર્વ ઉલ્લેખ કરે છે. (૧) પ્રકાર્થક (૨) વિનાશક (૩) અભાવાત્મક નિર્ણય.

હું જ્યારે પ્રશ્ન પૂછું, ‘શું પીટર આ કોંઈ-હાઉસમાં છે?’ ત્યારે પીટરનાં અસ્તિત્વ વિશેનું ‘અજ્ઞાન’ આ પ્રશ્નમાં વ્યક્ત થાય છે. આ અજ્ઞાન એવનામાં રહેલા ‘અસત્’નો નિર્દેશ કરે છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ નિર્ગોળક આવે તો પણ એક બીજા ‘અસત્’ (Non-Being)નો નિર્દેશ થાય છે. ધારોકે આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક આવે, એટલે કે ‘પીટર કોંઈ-હાઉસમાં છે’ એવું વિધાન કરવામાં આવે તો પણ એક પ્રકારના ‘અસત્’નો નિર્દેશ થાય છે એટલે બીજો સ્થળે પીટરની ગેરહાજરી સૂચિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુનો વિનાશ થયો છે તેનું જ્ઞાન પણ ‘અસત્’નો નિર્દેશ કરે છે. માનવએતનાને કીધે જ ‘વિનાશ’નું જ્ઞાન શક્ય બને ■ કારણ કે પહેલાં ‘અ’ નામની પરત્વે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી અને હવે તે નથી તેમ જાણનાર સાક્ષી-રૂપ એવના ન હોય તો વિનાશનો કોઈ અર્થ નથી. નિર્ગોળક વિધાનો પણ વસ્તુઓમાં ‘અસત્’નું જ્ઞાન કરાવે છે. ‘પીટર કોંઈ-હાઉસમાં નથી’ આ વિધાન પીટરની ગેરહાજરીના, જ્ઞાનમાંથી, ઉદ્ભવ્યું, પીટરની, ગેર-હાજરીનું, જ્ઞાન, સ્વયં માટે, કોંઈ-હાઉસમાંની, વસ્તુઓનું, અસ્તિત્વ

પાર્થશ્રુમિકાર્યે છે. તે જ પ્રમાણે પીટરના અસ્તિત્વની અપેક્ષા પણ એક ભાવાત્મક ખામત છે. તેના મંદર્ભમાં જ પીટરની ગેરહાજરીનું જ્ઞાન થાય છે.

આ રીતે પ્રશ્નો પૂછીને, કલ્પના કરીને, વિનાશ કે પરિવર્તનના જ્ઞાન દ્વારા અને નિરોધક વિધાનો વ્યક્ત કરીને માનવચેતના વસ્તુઓથી ભરેલા જગતમાં એટલે કે 'સત્' (Being)માં 'અસત્' દાખલ કરે છે. વસ્તુઓ 'સત્' છે. તેની પાર્થશ્રુમિકામાં ચેતનાની નિષેધરૂપ પ્રવૃત્તિને કીધે 'અસત્' ઉદ્ભવે છે સાર્વજનિક મન મુજબ 'સત્' પડેલા છે અને 'અસત્' ચેતનાને કીધે છે. 'અસત્' વસ્તુઓમાં નથી. 'અસત્' માનવ-મનના વ્યાપારોનું પરિણામ છે. જાણીતું એટલે જ નકારતું; જ્ઞાન થતું એટલે જ જીવું, પડતું. ચેતના વસ્તુઓની બહાર છે એટલે જ એ વસ્તુઓની સાક્ષીરૂપ બની શકે છે. વસ્તુઓથી અંતર ગળી શકે છે. ચેતના અને વસ્તુઓનું દ્વિત અનિવાર્ય છે. તેનો સમન્વય અશક્ય છે.

ચેતનાના નિરોધક સ્વરૂપનો સાર્વજનિક ખ્યાલ તેમના સમગ્ર અસ્તિત્વવાદના પાયામાં કે કારણ કે ચેતનાના સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત પણ તેમાંથી જ ફાલિત કરી શકાય છે ચેતના વસ્તુઓથી અલગ છે એટલે મુક્ત છે 'Humanity ready is Freedom' પ્રકૃતિના જગતનો નિયતિવાદ માનવચેતનાને લાગુ પડતો નથી, ચેતનાના હાર્દમાં જ અસત્ રહેલું છે અને પરિણામે નિષેધ કરવાનું તેને સ્વાતંત્ર્ય છે.

ચેતના અને કાળના અસ્તિત્વનો સંબંધ સમજાવતા સાર્વજનિક જણાવે છે કે વસ્તુઓના કે પદાર્થોના જગતમાં 'ભૂતકાળ' કે 'ભવિષ્યકાળ' ને અસ્તિત્વ નથી વસ્તુઓ માત્ર 'હવે' દા. ત. એક ધરને કીધો રંગ પડેલા હોય તેમાં લાલ રંગનું પેઇન્ટિંગ કરવામાં આવે, તો સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીએ કે ભૂતકાળમાં આ મકાનનો રંગ કીલો હતો, અત્યારે લાલ ■ સાર્વજનિક આ ઉકાલતને સમજાવતા કહે છે કે, 'કીલો રંગના મકાન'નું અસ્તિત્વ તો માત્ર એ મકાન વિશે વિચાર કરનારના મનમાં

જ છે. અત્યારે તો મકાનનો રંગ લાલ છે. મારા જૂનકાળમાંથી 'લીલા' રંગના મકાનની સ્મૃતિ અદૃશ્ય થઈ ગયેલી તો પછી તેને લગતી કોઈ બાબતનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ માણસ મૃત્યુ પામે એ પછી બીજાની યેનનામાં જ જીવે છે. વ્યક્તિનો યેનનાનો જૂનકાળ છે તેનું 'વસ્તુરૂપ' 'યોજી ગણેશ' અસ્તિત્વ છે. જૂનકાળમાં 'ચોર' બનેલો માણસ અમારે પણ 'ચોર' છે તેમ ન કહી શકાય. વર્તમાનકાળ પણ માત્ર યેનનાને લીધે જ છે. વર્તમાનનું ભાન એટલે સાક્ષીપણું ભાન અને સાક્ષીપણું ભાન યેનના સિવાય સંભવે નહિ. ટેમ્પલને વર્તમાનકાળ નથી, ટેમ્પલ જોનારને વર્તમાનકાળ છે. તે જ રીતે, વસ્તુની આરપાર જઈને ખીજી બાબતોનું કે રિક્તતાનું ભાન ન થાય ત્યાં સુધી ભવિષ્યકાળ પણ અસ્તિત્વમાં નથી. જવિધ્ય એટલે વર્તમાન પરિસ્થિતિને પાર કરીને દૂરગામી બાબતોનો નિર્ણય. કંઈક બાકી છે; ખૂટે છે; પૂરું કંવાનું છે; હજી સમય છે; વગેરે યેનનાના વ્યાપારને લીધે જ ભવિષ્યકાળ છે. જૂનકાળ એટલે 'શક્યતાઓની અશક્યતા'; ભવિષ્યકાળ એટલે 'શક્યતાઓની શક્યતા' કાળના વિચારમાં 'પહેલા' અને 'પછી'નું ભાન અનિવાર્ય છે. સમયને એકતા અને અખંડિતતા આપનાર માનવચેતના છે.

એ યેનનાના સ્વરૂપ વિશે સાર્વત્રિક સિદ્ધાંતનો મંથોપ કરતા કહી શકાય કે (૧) યેનના વસ્તુનિર્દેશક છે, (૨) અપ્રગટ રીતે સ્વ નિર્દેશક છે, (૩) યેનનાના બે સ્તરો છે—જ્ઞાનનો તળકડો અને સ્વ-જ્ઞાનનો તળકડો. (૪) યેનનાનું મુખ્ય કાર્ય નિર્ગમાનક છે. વસ્તુઓમાં અલગતાનું ભાન એ જ યેનનાના અસ્તિત્વનો પાયો છે. વસ્તુઓની સરખામણીમાં યેનના પારદર્શક છે. (૫) પ્રકો પૂછનામાં, કંઈપણ કરવામાં, નિર્ણયક વિધાને સ્થાપવામાં યેનના વસ્તુઓથી ભરેલા જગતમાં 'અસત' સ્થાપે છે. યેનનાના હાર્દમાં અસત છે. પરિણામે (૬) યેનના તદ્દન શુદ્ધ છે અને (૭) કાળનાં ત્રણ પરિમાણોની સાક્ષી છે. યેનનાનાં આ સંદર્ભમાં બે સ્વરૂપો છે. સાક્ષીરૂપ યેનના (Reflecting Conscio-

usness) અને વિષયરૂપ ચેતના (Reflected Consciousness) જેમ ચેતના અને વસ્તુઓનું દ્વૈત છે તેમ ચેતનાની અંદર સાક્ષીરૂપ અને વિષયરૂપ ચેતનાનું દ્વૈત છે

(૩) વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ (Being-In-Itself)

ચેતના વસ્તુઓ સમક્ષ ઉપસ્થિત છે વસ્તુઓનું પ્રતિબિંબ ગ્રીણે છે પરિણામે ચેતના વસ્તુઓના અસ્તિત્વ ઉપર આધારિત છે તમામ જ્ઞાન નિરોધરૂપ છે 'આ ખુસ્સી છે' એમ કહેવામાં તે 'ખીનુ કઈ નધો' તેનું જ્ઞાન સમાવેતું છે ચેતના સીમાઓ દોરે છે, વસ્તુઓને એખીનધો અને પોતાનાથી જુદી પાડે છે, 'સત્'માં 'અસત્'નું આરોપણ કરે છે, ચેતના અમાત્મક છે, વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ ભાવાત્મક છે, ચેતના પારદર્શક છે વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ અપારદર્શક છે ચેતનાના હાર્દમાં 'અસત્' છે વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ 'સત્' છે, ચેતના અને વસ્તુઓ વચ્ચે શબ્દતાનો સેતુ છે વસ્તુરૂપ જગત અજ્ઞાન છે સ્વર અસ્તિત્વમાં છે જૂન ભાવિષ્ય વર્તમાનનો તફાવત વસ્તુઓમાં નથી, કાગળનું નિર્માણ ચેતના કરે છે સાર્ન લખે છે 'Being is Being in-itself Being is what it is'

વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વને સાર્ન 'Phenomenon' શબ્દ દ્વારા વર્ણવે છે કોઈ વસ્તુ જ તેના ક, ખ, ગ રૂપોમાં નિરીક્ષક A સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે એક પરિમિત વિશિષ્ટ વસ્તુના ધણા દસ્પરૂપો હોય છે, કોઈ એક નિશ્ચિત ક્ષણે નિરીક્ષક માત્ર વસ્તુનું અમુક જ દસ્પરૂપ જોતો હોય છે બાકીના શક્ય રૂપો ઉપસ્થિત હોતા નથી જ ત સૂર્યપ્રકાશમાં કું ગુનાગનુ ફૂલ જોઈ રહ્યો છું ત્યારે તે અમુક સ્વરૂપનું દેખાય છે પરંતુ મધ્યાકાળે તે ખીન રૂપનું દેખાય છે આ ખીન રૂપોનો અનુપરિચયને કા વે વસ્તુઓનું ગાંતાની તરફાલ મન સિધ્ધિથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સાબિત થાય છે (Transphenomenal being of the Phenomenon)

વસ્તુઓના જગતમાં પરિવર્તન અને કાર્યકારણનો અનુભવ સમ-
જનતાં સાર્વ જણાવે છે કે માનવચેતનાને લીધે જ પરિવર્તન શક્ય
છે. 'પહેલાં' અને 'પછી'નો સંબંધ મદ્ય કરનાર સાક્ષીરૂપ ચેતના ઉપ-
રિયત ન હોય તો વસ્તુઓના જગતમાં પરિવર્તન નથી. હાથમની જેમ
સાર્વ કાર્યકરણનાં કોઈ આંતરિક જોડાણમાં માનતા નથી. જા બનાવ
બન્યા પછી 'બ' બનાવ બને છે; માટે 'બ'ની આગામી કરવામાં ચેતના
પોતાનાં કાળ-નિર્માણનાં લક્ષણની મદદ લે છે.

વસ્તુઓનાં એક ખીખ લક્ષણોનો સાર્વ ઉત્તેષ કરે છે. વસ્તુઓ
સાધનરૂપ છે; વસ્તુઓ સ્વયં તટસ્થ છે પરંતુ ચેતનાએ સ્થાપિત કરેલા
રોચના સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય (Utensality).

સાર્વના વસ્તુરૂપી અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતને સમજાવતા સેલ્વન સાર્વની
એક વિચિત્રતાનો ઉત્તેષ કરે છે. સાર્વ આધ્યાત્મવાદી (Idealist)
ફિલસૂફ નથી. ભૌતિક વસ્તુઓનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તેમ
જતાં વસ્તુઓની વિવિધતા, દેશ-કાળ સમયો, પરિવર્તન વગેરે બામતો
ચેતનાના અસ્તિત્વને લીધે છે તેવું સાર્વ માને છે. એક બાબુ સાર્વ
ચેતનાને જાણે 'ખાલી' કરી નાખી છે. વસ્તુરૂપી બધું અસ્તિત્વ તેમણે
લઈ લીધું જી ખીજી બાબુ વસ્તુરૂપી અસ્તિત્વની સાર્થકતા ચેતના
સિવાય શક્ય નથી તેમ સાર્વ માને છે. ચેતના એ શક્યતાઓ અને
મૂલ્યોનું અધિષ્ઠાન છે.

(૪) પરસ્પરી અસ્તિત્વ. (Being-For-Others)

'પ'ના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન સાર્વના અસ્તિત્વવાદનો સહુથી રસમય
પ્રશ્ન છે આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાની સાર્વના પદ્ધતિ અને તેના ઉકેલની
રીત પણ મૌલિક છે. આ સંદર્ભમાં હેગલ, હસર્વ અને હાઇડેગરના
સિદ્ધાંતો તપાસવા જરૂરી છે.

હેગલની દૃષ્ટિએ 'પર'નું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે 'હું' 'હું' ત્યારે જ
હોઈ શકે કે જ્યારે 'ખીખ' 'ખીખ' હોઈ શકે. 'હું'નું જ્ઞાન નિરપેક્ષ નથી

સાપેક્ષ છે. 'સ્વ'નું અસ્તિત્વ 'પર'ના અસ્તિત્વ ઉપર નથી છે. 'સ્વ' એટલે
જે 'પર' નથી તે. 'સ્વ' અને 'પર'નો નિષેધ આંતરિક છે. 'સ્વ' અને
'પર' અન્યોન્યાશ્રિત છે.

હસર્તના મત મુજબ 'પર'નું અસ્તિત્વ 'સ્વ'નાં અસ્તિત્વની પાર્થ-
ભૂમિ પૂરી પાડે છે. રેમથ, ખુસ્તી, દીવાલ, મકાન-એ તે બાબત બુદ્ધિ
કે વિચારો-ખીજાનું અસ્તિત્વ તેમાં અભિમેત જ છે.

હાઈડેગરની દલીલ પ્રમાણે માનવીનું અસ્તિત્વ જગતમાં છે અને
અનિવાર્ય રીતે માથુસ જગતમાં ફેંકાયેલો છે. દરેક વ્યક્તિએ સામાજિક
દક્ષાએ જીવવું પડે છે. ખીજાની હાજરીની નોંધ લેવી પડે છે.

સાર્થ 'ખીજા'ના અસ્તિત્વની સમસ્યાઓને વ્યક્તિજન સંદર્ભમાં
વિચારે છે. એક વ્યક્તિ માટે ખીજી વ્યક્તિના અસ્તિત્વનો અર્થ શું થાય?
ખીજી વ્યક્તિ મારે માટે માત્ર પાત્ર (object) છે કારણ કે હું તેને
નોંધે શકું છું; પરંતુ જ્યારે તે મને બુદ્ધિ ત્યારે હું તેને માટે પાત્ર બની
જઈ છું. મારી સ્વનંત્ર દુનિયા એ છીનવી લે છે. ખીજાની 'દષ્ટિ' (The
Look of the Other) મારી આંતરિક સર્વોપરિતામાં ભંગાણ પાડે
છે. ખીજી વ્યક્તિ મારી સામે દષ્ટિ કરે ત્યારે તે 'Subject' તરીકે
રહે છે અને 'object' બનાવી દે છે. મારી દુનિયા 'મારી' જ નથી
ખીજાની પણ છે તેનું મને જ્ઞાન છે. ખીજી વ્યક્તિ મારા જેવો જ એક
માથુસ છે તેનું જ્ઞાન થતા 'હું' તેનાં મૂલ્યાંકનનો વિષય બની જઈ છું.
તેને માટે 'હું' પાત્ર છું; તે મારે વિશે શું ધારશે તેની મને ચિંતા થાય
છે. તેની હાજરી 'મને' બેચેન બનાવે છે. મારા અહકારની તીવ્રતા ધટી
જાય છે. ખીજાની 'નજર' અને વીંધીને આરપાર નીકળી જાય છે. મારું
'નિઃસ્વ' અજ્ઞેય રહેતું નથી. મારું અસ્તિત્વ ખીજાના અસ્તિત્વથી ભયમાં
મુકાય છે. મારું સ્વાનંત્ર જોષભાય છે. જગત ઉપરનો મારો કબૂલીતો
પડી જાય છે. ખીજાની દષ્ટિને લીધે હું મારું 'કશુંક' ગુમાવું છું.

ધારો કે હું બધા જાણીતાની તીરાડમાંથી કશુંક નોંધે રહ્યો છું હું

આત્મી સ્થિતિમાં હોઈ ત્યારે અને કોઈ જોઈ જાય તો અને 'શરમ'નો અનુભવ થાય છે. 'શરમ'નો અનુભવ ખીજની 'નજર'ના અનુભવમાથી નીપજે છે ખીજની સમક્ષ પુ મૂલ્યાકનને વિષય ખીજ જઈ છુ એટલે અને શરમનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે ખીજના અસ્તિત્વની આનાથી વધારે જીવન ખાતરી ખીજ કોઈ ન હોઈ શકે. બોદલેરના જીવનશૈલી-આલેખનમાં પણ સાર્વ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે 'Repraise' નવલકથામાં "I am seeing: I am not 'alone'" એવું વાક્ય ઉનિયલ ઉચ્ચારે છે.

મારી જે શક્યતાઓ છે તે પણ ખીજના અનુમાનનો વિષય થઈ શકે છે. પકડાઈ ગયેલો ચોર નાસી જવા માટે જે જગ્યા તરફ દોડવા માટે તે જગ્યા તેને પકડવા આવેલા માણસોએ આગળથી જોઈ લીધી છે. 'ખીજ'ની શક્યતાઓ મારી શક્યતાઓને પાર કરે છે. પરિસ્થિતિઓ ઉપરના મારા પ્રભુત્વને ખીજનું અસ્તિત્વ પડકારે છે. ખીજની નજર અને અમુક નિશ્ચિત 'રચના' અને 'કાળ'માં અસ્તિત્વ આપે છે ખીજની 'નજર' થી મારા વ્યક્તિત્વમાં જે ફેરફાર થાય છે તેનું જ્ઞાન આત્મ-ઉદ્ભવિત (autogeneration) છે. તેને તાર્કિક રીતે સાબિત કરવાની જરૂર નથી હું છું; મારી ચેતનામાં ખીજના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ છે માટે ખીજનું અસ્તિત્વ છે એની પરોક્ષ સાબિતિ આપવી અરથાને છે અથવા મારી જેમ ખીજને શરીર છે માટે મારી જેમ તેને પણ 'મન' હોવું જોઈએ તેવું સાદૃશ્ય-આયોજન સંમત નથી ખીજ માણસને મારા જેવું જ મુક્ત અસ્તિત્વ છે તેવી પ્રતીતિ વ્યક્તિશિક્ષક છે 'My organism all is the existence of the other.' કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની જાત માટે પાત્ર ખીજી શકે નહીં પણ ખીજની દૃષ્ટિએ પાત્ર ખીજી શકે, એટલે પોતાનું તટસ્થ અવલોકન કરવું હોય તો પોતાને ખીજની દૃષ્ટિએ જોવા જોઈએ જોકે માણસ તદ્દન અલિપ્ત રહીને ખીજના અસ્તિત્વથી ઉત્પન્ન થતો વ્યક્તિત્વનો આ ખળભળાટ ટાળી શકે ખરો ખીજ

માણસોને હું વાગુઓ તરીકે ગણવાનું શરૂ કરું; તેની અવગણના કરું; અને મારું 'નિઝત્વ' તેની દૃષ્ટિથી વિધાર્મ ન બધ તેની કાળજી રાખુ પરિણામે બીજા માણસને હું માન 'પાત' બનાવીને વર્નન કરું છું. પણ માણસો બીજા માણસોને માત્ર 'સાધન' તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. 'વેઇટર, એક કપ ઠંડા સાવજો' એમ કહેનાર તેની સામે બેભેલા માણસને માત્ર 'વેઇટર' જ મળે. અને તેનું મુક્ત માનવીય અસ્તિત્વ અવગણે છે સાત કહે છે કે ચેતનરૂપ અસ્તિત્વ (Being For Itself)ના સિદ્ધાંત માધ્યે 'પર'નું અસ્તિત્વ ત્યક્તિ રીતે દર્શિત થતું નથી. પરંતુ 'પર'ના અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે અને આ દર્શકતાની ઘેર્ સમજૂતી આપવી અસકથ છે 'સ્વ' અને 'પર'ના સગમ નિરોધરૂપ. હું 'ટેમલને જોઈ' છું તેવા જ્ઞાનમાં હું ટેમલ નથી તેનું જ્ઞાન અભિપ્રેત છે તેવી જ રીતે હું 'બીજા માણસને જોઈ' છું મારે હું તેનથી અલગ છું તેનું જ્ઞાન અભિપ્રેત છે બીજા માણસ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓ જેવી એક 'વસ્તુ' નથી; બીજાનો ભય લાગે છે; બીજાની દૃષ્ટિની શરમ અનુભવાય છે અને બીજાનું પ્રાજ્ઞિત કયનો મર્વ સેવાય છે, બીજાની નગરમાં પાત્રરૂપ બની ગયા પછી ફરી પાછુ મુખાવેલું 'નિઝત્વ' રચાપી શકાય છે 'પર'ના અસ્તિત્વની સમસ્યાનું ધર્મ્ય સર્જના 'No Error' નાદકમાં બહુ મુંઢર રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે ઇનેઝ અને એરેટ્ટી એ બે સ્ત્રી પાત્રો અને ગ્રેસીન વચ્ચેના સંવાદોમાં આ તીવ્ર ચેતના વ્યક્ત થાય છે આ નવું પાત્રોને એક બીજાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન બહુ ઢગણ કરે છે.

ઇનેઝ 'હું માન છું કે આપણા જગ્યુમાંથી વાગાફ-તી દરેકે બીજાના દમન મારેનું પાત્ર મનનું પડતો"

(એરેટ્ટી, સિંગ કરવા માગે છે; અરીસો નથી)

એરેટ્ટી કહે છે. "બ્યારે હું મારી જાનને જોઈ શકતી નથી ત્યારે મારા અસ્તિત્વ વિશે પશુ અને શકા બધ છે હું ત્યારે અરીસામાં જોતી ત્યારે બીજા સોફા અને કંઈ રીતે જોતા તેનો અને ખ્યાલ આવતો"

ધનેજ: પારો કે હું તમારે માટે અરીસો બની જઈ, તો ?

એરેસ્ટી: હું મુઝાઈ છું, હું અરીસામાં બેતી તેના કરતાં તમારી સામે જોવામાં મને જુદો અનુભવ થાય છે.

ગ્રેસીન: આપણામાંનાં દરેકે બીજાની હાજરીનું જ્ઞાન ખૂબી જવું જોઈએ.

આ નાટકમાં 'Hell is other people' એવું અર્થગ્રંથિત વાક્ય છે. બીજાની હાજરીથી વ્યક્તિમાં અનેક વિરોધી ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે.

સાર્ત્રે એક બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે: 'જીવોની અનેકતા શા માટે?' આ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન છે. કોઈ એક વિરાટ ચેતનાના ભણે કે આ બધા જુદા જુદા બન્યા છે. સાર્ત્રે આ ઉત્તર સ્વીકાર્ય જણાવે નથી. ઉપરાંત સાર્ત્રે ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનના નથી ઇશ્વર હોય તો પણ તે આ બધા જીવોનો સર્જક છે તેની કોઈ સાબિતી નથી. પરિણામે આ તાત્ત્વિક પ્રશ્નનો કોઈ ઉકેલ નથી. 'હું છું' અને 'બીજા છે' આ હકીકતો છે; તેનો તાત્કાલિક અનુભવ થાય છે, તેને એક વિચારના માળખામાં ગૂંથી શકે તો નથી.

શરીરનું અસ્તિત્વ

'પર'ના અસ્તિત્વની ચર્ચામાં શરીરનું અસ્તિત્વ અભિગ્રેન છે 'શરીર' બીજી વ્યક્તિથી ભણી શકાતી વસ્તુ છે શરીરના અસ્તિત્વનાં બે રૂપ છે: બીજાને માટે (For-the-Other) માગ શરીરનું અસ્તિત્વ અને મારે માટે (For-Me) માગ શરીરનું અસ્તિત્વ. મારા પોતાના શરીરનું જ્ઞાન અને બીજી વ્યક્તિનું મારા શરીર વિશેનું જ્ઞાન તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે.

સાર્ત્રે શરીર અને ચેતનાના દ્વેતને સ્વીકારતા નથી. 'The body is entirely psychic' આ સિદ્ધાંત સમજાવવો અથવા દર્શાવી

ગમ્યતા સાર્વત્રિક માટે મુશ્કેલ છે. ચેતનાને જગત સાથે વ્યવહાર કરવા માટે ઇન્દ્રિયો અને શરીરરચનાની આવશ્યકતા છે તેનું સાર્વ સાબિત કરવા માટે છે. ચેતના બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન શરીરના માધ્યમથી મેળવે છે; કારણ કે જ્ઞાનમાં સંવેદન અનિવાર્ય છે; અને સંવેદનો જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી મળે છે. વસ્તુઓ સમક્ષ ચેતના ઉપરિચિત થાય તે માટે બહારની વસ્તુઓનું સંવેદન થવું જોઈએ. બહારની વસ્તુને અમુક રશ્મિ અને કાગમાં અંગતિત કરવામાં આવે છે; આ સંપ્રદાન કરવા માટેનું સાધન માટે શરીર છે; શરીરના કેન્દ્રની આસપાસ બાહ્ય પદાર્થોનું અંગતન થાય છે. દિશા અંતર વગેરે, શરીરના રચાન ઉપર આધારિત છે. આપણી ચેતના માત્ર મનનાત્મક નથી; ક્રિયાત્મક છે; કાર્ય કરવા માટે શરીરનો સંદર્ભ અપેક્ષિત છે. જગત પ્રત્યેનો એક ‘દષ્ટિકાણ’ શરીરના અસ્તિત્વથી ખેંચાય છે. શરીર વગર ચેતના જગત સમક્ષ ઉપરિચિત થઈ શકે નહિ. શરીર દ્વારા અસ્તિત્વ ધરાવતું ચેતનાનું નિર્માણ છે માટે માત્ર માનસિક અને માત્ર શારીરિક એવું જીવન અનુભવનું વર્ગીકરણ કરવું અસાધ્ય છે. દુઃખ દ્વારા શરીરજ્ઞાન તમ બને છે. સામાન્ય સંજોગોમાં આપણને શરીરનું જ્ઞાન હોતુ નથી. શરીર ને પાર કરીને આપણે પદાર્થના અસ્તિત્વથી સંપર્ક થઈએ છીએ ‘મારે’ માટે ‘શરીર’ના અસ્તિત્વનો આ અર્થ છે, પરંતુ માટે શરીર બીજાને માટે પણ અસ્તિત્વમાં છે હું બીજાના શરીરનું અસ્તિત્વ જાણુ છું-તેના કાર્યો દ્વારા. બીજા માણસ પોતાના શરીરથી જે જોઈએ કરે તે જોઈએનો અર્થ ધટાડવા માટે તે વ્યક્તિના હેતુ-પ્રયોજન વિશે અનુમાન કરવું પડે છે. બીજી વ્યક્તિનું શારીરિક વર્ણન માત્ર શારીરિક નથી તે ચેતનાથી વ્યાપ્ત થયેલું છે.

બીજી વ્યક્તિ મારા શરીરને જાણે છે; જુએ છે. આ જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થતા, માટે શરીર મારા સંપૂર્ણ કાળમા નથી તેનું મને જ્ઞાન થાય છે. સજાગનો અનુભવ આ પ્રકારનો છે પોતાના શરીરને બીજાની દષ્ટિને જોમ બનતુ પડે છે.

‘૫૨’ સાથેના મળધેા

ખીજના અસ્તિત્વને લીધે વ્યક્તિને સરમ, ગર્વ, નિષ્ક્રિયતા, પરાજય વગેરે વિભિન્ન અનુભવો થાય છે. પરિણામે ખીજ વ્યક્તિ સાથેના સમઘો ઘોષ ને ઝઘ રીતે પોતાનું ગુમાવેલું સ્વાતંત્ર પાછું મેળવવા માટેના વિવિધ પ્રયત્નો ૩૫ છે. હા તો ખીજની મુક્તિને પ્રેમના નબનમા બાધી દેવી અથવા તો ખીજના શરીરને મેળવવાની કામુક ઇચ્છા દ્વારા તૃપ્તિ મેળવવી અથવા તેને પીડા કરીને કે તેની ઘૃણા કરીને સતોષ મેળવવો વગેરે શક્યતાઓનો સાર્વ નિર્દેશ કરે છે. સાચી દૃષ્ટિએ ‘સ્વ’ અને ‘પર’ વચ્ચેનું ફેા પૂરી શકાત તેવું નથી. માનવમગ્યોમા ઉમેશા ધર્મશુ રહેવાનું એ ખીજની મુક્તિ ને પરિત્યજ કર્યાના પ્રયાગોને લીધે સતત નિષ્ફળતા માનવમેળધેા માટે નિર્મિત છે. પ્રેમમા સપૂષ્ટ પરિપૂર્ણતા અને સાથકતા અભવિત નથી.

પ્રેમની પરિભાષા કરતા સાર્વ જણાવે છે કે ખીજની મુક્તિ અને ‘નિજત્વ’ જળવીને તેને પોતાનો કરી લેવાની ઇચ્છા પ્રેમના પાયામા છે. દરેક વ્યક્તિ પ્રેમપાત્રને પોતાનું કરવા માગે છે. પરંતુ જુદા જ ૩૫મા જે રીતે રેડિયો કે ધડિયાગ પોતાની છે તે નિષ્ક્રિય રીતે પ્રેમપાત્ર પોતાનું કરવું નથી. આમ થતું અશક્ય છે. ‘the union with the Other is thus a dream and an illusion’ પ્રેમપાત્ર ઉમેશા ‘પરાધું’ જ છે. દરેક પ્રેમી પોતાના ‘અહમ્’મા પુગાયેલો છે અને પાત્રની મુક્તિને આશ ન આવે તેની રીતે પ્રેમ કરવો શક્ય નથી જતા તેવો જ પ્રેમ આદર્શ જણવામા આવે છે. પરિણામે પ્રેમના વિકૃત સ્વરૂપો અસ્તિત્વમા આવે છે. પ્રેમી માન એક ‘પાત્ર’ જાતી જાવ, નિષ્ક્રિય અને પોતાની મુક્તિ છોડી દે. ખીજની મુક્તિને અધીન થાવ, ખીજ દ્વારા તેને પીડા મળે તો પણ આનંદ પામે એ જાતની શરણાગતિ પ્રેમમા શક્ય છે. પરંતુ આવા સમઘમા અસમાનતા છે. પ્રેમની પરસ્પર બાવના અત્યંત ઘર્ષ જાય. ■ આ જાતનો પરાવતની પ્રેમ (Masochism)

પણ આખરે નિષ્ફળ જવા સમર્થવેલો છે. કારણ કે પ્રેમીએ પેતે જતે શરણાગતિ સ્વીકારી છે તેનો દેવશાવ તેને નડે છે.

જાતીય ઇચ્છાને મૂર્ત કરી બીજી વ્યક્તિના શરીરને પામીને તૃપ્તિ મેળવતી એ પણ પ્રેમનું મહત્ત્વનું પરિણામ છે. જાતીય ઇચ્છા (sexual desire) નું પૃથક્કરણ કરતાં સાર્વ સચવે છે કે જાતીયતા માત્ર શારીરિક અંગોની શક્તિને સીધે ઉદ્ભવતી નથી. કેઈ પણ ઇચ્છા એક પ્રકારની આંતરિક સુખ્યતા છે. ઇચ્છા દ્વારા ચેતના વધુ ને વધુ શારીરિક ભૂમિકાએ કામ કરે છે અને જાતીય ઇચ્છામાં તે આખા શરીરને આવરી લે છે. બીજી વ્યક્તિને રજૂ કરવામાં પામવાનું ઇચ્છાનું કારણ છે ઇચ્છાને સીધે ચેતના શરીરમાં બંધાઈ જાય છે. જેમ ભાષા વિચારની અભિવ્યક્તિ છે તેમ શારીરિક નિકટતા આ મૂળભૂત ઇચ્છાની અભિવ્યક્તિ છે. જાતીય ઇચ્છાની અભિવ્યક્તિને સીધે જ શરીરે નથી ચેતના ધારણ કરે છે. કેટલીક વાર પરપીડન વૃત્તિ (sadism)ની મદદથી ઇચ્છા સંતોષવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં પણ પસંજાય છે કારણ કે પ્રેમમાંને પીડા આપ્યા પછી તેની પૂરી શરણાગતિ મળી છે કે નહીં તેનો ખાતરી નથી. પાત્રની સુક્રિત તેના શરીરનો કાળુ લઈને મેળવી સકાતી નથી, કારણ કે હમનનો ભોગ બનેલું પાત્ર ફરી વાર તેની 'દષ્ટિ'થી હમન કરનારનું અભિ-માન વીંધી નાખે છે. સાર્વના મત મુજબ બોળના અસ્તિત્વની પ્રતીતિને સીધે પ્રેમ, ઇચ્છા, દેવ વગેરે મનોવલણો ચેતનારૂપ અસ્તિત્વમાં ઉદ્ભવે છે એટલે કેઈ પણ મનોવૈજ્ઞાનિક સમજૂતી માત્ર શારીરિક પરિણામને આધારે આપી સકાય નહીં. ચેતનાની મૂળભૂત રિક્તતા (અન્યાવકાશ) પૂરવા માટે બોળના અસ્તિત્વને પોતાનું કરી લેવા માટેની તકમાંથી ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થાય છે તેનું સાર્વનું મંતવ્ય છે.

ધૃષ્ટા અથવા તિરસ્કાર એ માનવસંબંધોમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. ધૃષ્ટા દ્વારા બોળના અસ્તિત્વનું વિલિનીકરણ કે અવગણના ઇચ્છા-

પામાં આવે છે. પ્રેમની જેમ મૃણામાં પણ પોતાનું 'નિઃસ્વ' બચાવ-
પાની અને છતાં ખીજ દ્વારા તેને સમૃદ્ધ કરવાની મૂળભૂત ઇચ્છા રહેતી છે.

બ્યારે બે વ્યક્તિઓ કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિની દષ્ટિએ જોવાતી હોય
ત્યારે તે બન્ને વ્યક્તિઓ પણ પાત્ર બની ગય છે (Us-object) ટું
અને ખીજે, ત્રીજી વ્યક્તિની હાજરીમાં તેનાં મૂલ્યાંકનનો વિષય બની
જઈએ છીએ. સમાજમાં વચો વચોનું ધર્મણ 'Us-object' ને સીધું
હિંમતે છે. ઇશ્વર બધાને જોઈ રહ્યો છે પણ કોઈ ઇશ્વરને જોઈ શકવું
નથી તેવું ભાન પણ આ પ્રકારનું છે.

તેથી જ રીને 'વયં-માનવો' (We-subject) જૂથમાં સાથે રહેતા
સોકામાં હિંમતી થકે છે. પરંતુ સાર્વ કહે છે કે દરેક 'We-subject'
ના ભાનમાં 'I' તો અભિપ્રેન છે જ. પશ્ચિમમાં માનવો વચ્ચે તાદા-
ત્વની તાત્વિક કક્ષા સિદ્ધ કરવી અશક્ય છે. તમામ માનવમંડળો મંડળીથી
ખરડાયેલા છે.

૫. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ

ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો ઉલ્લેખ વિવિધ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે: (૧)
ઇશ્વર-સર્જક, તરીકે. (૨) ઇશ્વર સ્વયમવાપ્ત તત્ત્વ તરીકે, (૩) સમગ્ર
અસ્તિત્વના સાક્ષી તરીકે. સાર્વ આ ત્રણે શક્યતાઓને નકારે છે.

જો ઇશ્વરને સર્જક તરીકે સ્વીકારીએ તો માનવસ્થાનગ્ય સાથે તે
જુસંમત નથી. જો માણસને સ્વાતંત્ર્ય હોય તો ઇશ્વરે તેનું સર્જન કર્યું નથી.
ઇશ્વરે માણસનું 'સત્ત્વ' પહેલેથી નક્કી કર્યું અને પછી માણસને તે 'સત્ત્વ'-
ને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં મૂર્ત કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું તેવો મત પણ
સાર્વ સ્વીકારના નથી. અમુક નિશ્ચિત થએલા સત્ત્વને મૂર્ત કરવું એ
સ્વાતંત્ર્ય કહેવાય જ નહીં. સાર્વની દષ્ટિએ પોતાનાં સ્વરૂપનું, ચારિત્ર્યનું,
મૂલ્યોનું બંને નિર્માણ કરવું તે જ સાચું સ્વાતંત્ર્ય છે.

ખીલું, ઈશ્વર પોતાના અસ્તિત્વનું સ્વયં કારણ છે તેવું પણ સાર્વ
કબૂલના નથી. શા માટે ઈશ્વર અસ્તિત્વમાં દેવો જોઈએ તેવું સમજાવું
મુશ્કેલ છે. અને કાર્ય કારણનો સિદ્ધાંત ઈશ્વરના અસ્તિત્વને લાગુ પડે
કે નહીં તે ચંકારપદ છે.

‘સમગ્ર અસ્તિત્વ’ની બહાર ઈશ્વર છે અને તેનો સાક્ષી છે એ
દલીલમાં કશું તથ્ય સાર્થને જણાતું નથી ઈશ્વરની ચેતના પણ વિશ્વથી
અસમરૂપે ઉપસ્થિત થાય અને તો પછી ઈશ્વર અને જગતના મંડળનો
પ્રશ્ન વ્યુત્ક્રિયો રહે છે. સમગ્ર વિશ્વ ઈશ્વરની ચેતનામાં કઈ રીતે પ્રતિ-
બિંબિત થાય છે તે સમજાવું અશક્ય છે. સાર્વ લખે છે: ‘We can
not go further.’

માણસ વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ અને ચેતનરૂપ અસ્તિત્વ (Being-in-
-itself for-itself)નાં; લક્ષણોને સમન્વય કરવાનો આદર્શ રાખે છે
પરંતુ આદર્શ સ્વવિશેષી છે, કારણ કે ચેતનાના હાર્દમાં ‘અસત્’ છે,
ચેતના સ્વયં પરિપૂર્ણ નથી. જેમ સાંખ્ય દર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ
એકબીજાનાં વિશેષી છે અને તેનો સમન્વય શક્ય નથી તેમ સાર્વના
સિદ્ધાંતમાં ચેતનરૂપ અસ્તિત્વ અને વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ બન્ને એક થઈ શકે
નહીં. જો કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર ન કરનાર સાર્વને માટે પણ
એક મુખ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી: શા માટે વસ્તુરૂપ સત્ત્વમાંથી ચેતનરૂપ
સત્ત્વ ઉદ્ભવે? વસ્તુઓ જોવી છે તેવી જ છે; તેમને ચેતનાની જરૂર
નથી; ખરી રીતે ચેતનાને વસ્તુની જરૂર છે કારણ કે તમામ ચેતના
વસ્તુ-નિર્દેશક છે. સાર્વ માને છે કે આ પ્રશ્નની તાત્વિક સમજૂતી
અશક્ય છે.

સાર્વનો નિરીધરવાદ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે; માણસ, જગત અને
માણસનું જગતમાં અસ્તિત્વ—આ બધી બાબતો સાર્વની દૃષ્ટિએ ‘જાણે
કે’ ‘ઈશ્વર’ કે એવા કોઈ અનુભવાતીત તત્ત્વ પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે. અને
તેમ છતાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. કુ. હેઝલ પ્લાન્સ જણાવે

છે કે નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ઈશ્વરની ધારણા કરવા સારું તૈયાર નથી.

સાર્વના નિરીક્ષણવાદ ઉપર ટીકા કરતાં એશાખ સૂચવે છે કે સાર્વ ઈશ્વરના ગિનઅસ્તિત્વમાથી માનવીની જવાબદારી હક્કિન કરે છે. ઈશ્વર નથી એટલે માણસ પોતાના અસ્તિત્વનો અર્થ કોઈ દેવી પે જના પ્રભાવે ધરાવી શકતો નથી. માણસ એકલો પડી જાય છે. ઈશ્વર નથી એટલે કોઈ ‘અતિમાનવ’ની પૂર્યતામાં પણ સાર્વ માન્ય નથી. માણસનો વિકાસક્રમ તેને માટે જીજ્ઞાસુ લાવે સૂચવે છે તેવું પણ સાબિત કરવું અશક્ય છે. માણસની મૂળમૂળ મુક્તિને લીધે માણસ વિશે અથવા તો આખી માનવજાત વિશે કોઈ પણ આગાહીસૂચક વિધાન કરી શકાય નહીં વર્તનનાં કોઈ સ્વયંસિદ્ધ ધોરણો નથી. કોઈ મૂલ્યો નિરપેક્ષ નથી. પાપ કે પુણ્ય માટે નર્ક કે સ્વર્ગની કોઈ યોજના નથી. દયા કરીને દુષ્ટત્યો માફ કરનાર આવાધીશરૂપે ઈશ્વરની કલ્પના પણ મિથ્યા છે. પરિણામે દરેક માણસે પોતાની જાત માથે જ હિસાબ કરી લેવાનો છે. આ હસિન્યર્થ દેવાથી સાર્વનો નાસ્તિકવાદ ખીજ પ્રકારના તેવા સિદ્ધાંતોથી ચલિયાતો છે તેવું એશાખનું મંતવ્ય છે.

(૧) સાર્વનું નીતિસાત્ત્વ :

સાર્વના અસ્તિત્વવાદમાં નીતિ-અનીતિને સ્થાન નથી અથવા સાર્વને નીતિમીમાસા કરવાનો હક્ક નથી તેવી ફરિવાદ અને આક્ષેપ સાર્વના અસ્તિત્વવાદ સામે કરવામાં આવ્યા છે એટલું જ નહીં પણ અસ્તિત્વવાદનો કોઈ પણ પ્રકારનો સિદ્ધાંત નીતિપોષક કોઈ જ ન શકે તેવું પણ માનવામાં આવે છે. સારું અને ખરાબનો કોઈ તાત્વિક ભેદ અર્થહીન છે; માણસનું બધું આચરણ સરખું છે, વ્યક્તિને જે ગમે, જે પસંદ પડે તે પ્રમાણે જીવવું. શ્રદ્ધિગત મૂલ્યોનો નાશ કરવો મૃત્યુ નિશ્ચિત છે; જીવન અર્થહીન છે અને માણસનો કોઈ આધાર નથી; પરિણામે માણસે બધી જાતનો આનંદ માણવો જોઈએ આવી માન્યતાઓ સ્વીકારીને

અસ્તિત્વવાદી તરીકે ધણી પોતાની ઓળખાણ આપે છે અસ્તિત્વવાદ એટલે નૈતિક અસાચકતા અસ્તિત્વવાદ પાસે કોઈ રચનાત્મક વિચારણા નથી ધણી નવસકથાઓમા જ્યારે આવી કોઈ વિચારણા ગૂઢ ધર્મ દોષ ત્યારે તેને અસ્તિત્વવાદી ગણી લેવામા આવે છે. નવસકથાઓમા જાનીય એટલાઓનું રચૂળ નિરૂપણ કરવામા આવે, 'શન્યતા! શન્યતા'! એમ પાત્રો પોકાર પાડે અથવા તો એક પથ્થર સામે જોઈને કોઈ પાત્ર 'જીવન અર્થહીન છે' એમ જોલે ત્યારે આ પ્રકારનું સાહિત્ય અસ્તિત્વવાદી છે તેવી વિચિત્ર સમજણ બધાઈ જાય છે અસ્તિત્વવાદ મુવાન પેઢી માટે જોખમકારક છે તેનાથી ડરતા ગેરુ જોઈએ, તે આપણા જીવનમા કે સાહિત્યમા કયા કા પ્રવેશી ન જાય તેવી ચીવટ સખરી જોઈએ તેવું પણ કેટલાક માને છે

ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના એક પ્રખર અધ્યેષ્ઠ અખાપક ડા. ઈ. એસ. એલનના મત મુજબ સાર્નના અસ્તિત્વવાદ વિશે આવી પ્રચલિત માન્યતાઓ જોદી છે અને અસ્તિત્વવાદ વિરોધી ગેરસમજણને પરિણામે સોફિમા આવેા હાસ્યારપદ અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે સાર્ન પાસે ચોક્કસ પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર છે સાહિત્યના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતા સાર્ન સામા જિંક ન્યાય માટે લેખકે લડવું જોઈએ તેવું મુચવે છે 'Crime Passionel' નાટકમા સામ્યવાદી પક્ષની આંતરિક અપ્રામાણિકતા અને દમનલક્ષી નીતિ સાર્ન ખુલી પાડે છે 'The Respectable Prostitute' એ નાટકમા હપસીઓ વિરોધી પૂર્વમંદને લીધે ડેવા અત્યાચાર અને જીલમનો ભોગ લેઓ અને તે હકીકત સાર્ન જ્ઞાનમા લાવે છે 'The Anti Semite and Jew' એ નિમિષમા સાર્ન યહૂદી વિરોધી સોફિની અમાનુષ્ઠી દમનનીતિને પકડારે છે સાર્ન લખે છે, "જનાં સુધી યહૂદીઓ પોતાના હક્કો પૂરા ભોગવે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ ફેય વ્યક્તિ 'સ્વતંત્ર' ગણાશે નહીં યહૂદી જ્યાં સુધી અસલામત છે ત્યાં સુધી ફેય સોફિ પોતાને સલામત ન ગણી શકે " તે જ પ્રમાણે સાર્ન મન-

દ-ખેડિવાનાં 'Ethics of Ambiguity'માં અત્યાચાર જુલમ અને અન્યાયના વિવિધ પ્રકારો સામે લડીને માનવતાનાં મૂલ્યો કેમ સ્થાપવાં તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાર્ત્રનું નીતિશાસ્ત્ર માનવતાવાદી છે. અને સાર્ત્રનો માનવતાવાદ નાસ્તિક છે. સાર્ત્રના નીતિશાસ્ત્રનું કેન્દ્ર માણસ છે; ઈશ્વર અને માણસના મેળવવાનો પ્રશ્ન નૈતિક ગણી શકાય નહીં. ઈશ્વરે માણસને માટે સ્થાપન મૂલ્યો સ્થાપ્યાં નથી. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે. નીતિ અને ધર્મ અનિવાર્ય રીતે સંયજાપેશાં નથી. ઈશ્વરી કે દૈવી આદેશ મુજબ માણસે વર્તન કરવું જોઈએ તેવો ઉપદેશ મિથ્યા છે કારણ કે તેવો આદેશ આપનાર કોઈ ઈશ્વર નથી.

'ઈશ્વર નથી' એ હકીકત ઉપરથી નીતિવિરોધી અને નીતિપોષક એમ બે જાનનાં પરિણામો આવી શકે. ઈશ્વર નથી એટલે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો ભેદ મિથ્યા છે અને માણસે કરવા જેવું કરવું નથી. નીતિ અનીતિનો વિચાર ક્યાં વખરે તે ધારે તેવું જીવન જીવી શકે છે. આ પરિણામ સાર્ત્ર સ્વીકારતા નથી. હકીકતમાં ઈશ્વર નથી માટે માણસની જવાબદારી વધે છે અને તેની મૂલ્યની ચેતના વધુ જાગૃત થાય છે તેવું સાર્ત્ર કહેવા માગે છે.

માનવચેતના પારગામી અને ધ્યેયલક્ષી હોવાથી મૂળમૂલ રીતે મુક્ત છે. માણસ તાત્વિક રીતે હમેશાં મુક્ત જ છે. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા કરતાં જાળવવાનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે કારણ કે ખીજા લોકો તેમના સ્વાતંત્ર્યના દુરુપયોગથી મારું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લે તેવી શક્યતા છે. સારાં અને ખરાબ કાર્યોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે સાર્ત્ર પાસે એક જ કસોટી છે. જે કાર્ય સ્વાતંત્ર્યપોષક છે તે સારું; જે કાર્ય માનવસ્વાતંત્ર્યને બાધક છે તે ખરાબ; જીવનદષ્ટિનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે પણ સાર્ત્ર પાસે એક ધોરણ છે; જે લોકો એમ માને છે કે નૈતિક મૂલ્યો ઈશ્વરનિર્મિત છે, કુદરતી છે, તમામ માણસને બંધનકર્તા છે નિરપેક્ષ ■ અને માણસોએ

માત્ર તેને આયુષ્યમાં મુકવાનાં છે, તેએ ની જીવનદષ્ટિ દોષિત છે, કારણ કે હકીકતમાં નૈતિક મૂલ્યો સાપેક્ષ છે, માણસે પોતાના સ્વાતંત્ર્યથી ઉપજાવેલાં છે અને મૂલ્યોનું કોઈ કુદરતી કે દૈવી અધિષ્ઠાન નથી; મૂળભૂત માનવસ્વરૂપનાં તે અચલ તત્ત્વો નથી કારણ કે હકીકતમાં મૂળભૂત માનવસ્વરૂપ છે જ નહીં. સાર્વ અસ્તિત્વની એ કક્ષા સ્વીકારે છે: પ્રમાણિક (Authentic) અસ્તિત્વ અને દંબી (Inauthentic) અસ્તિત્વ. પોતે જ મૂલ્યોની જવાબદારી સ્વીકારે, નિર્ણયો કરવામાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારે અને પોતાના અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ સતત પરિવર્તનશીલ છે તેનું જ્ઞાન રાખે તે માણસનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિક છે માણસને પોતાનો ભૂતકાળ છે પણ વર્તમાનમાં પોતાના ભૂતકાળની અસર નાબૂદ કરવામાં તે સ્વતંત્ર છે. ભૂતકાળમાં માનવી જે પ્રકારનું ચારિત્ર્ય ધરાવતો હતો તે જ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય તેનું કાયમ શ્લેષે તેમ માનવામાં આ-મપ્રપચ છે, અપ્રામાણિકતા છે. માણસ સ્વભાવે સારો કે સ્વભાવે ખરાબ નથી. પોતાની સ્વતંત્રતાના ઉપયોગથી તે સારું કે ખરાબ કાર્ય કરે છે. સાર્વનો અસ્તિત્વવાદ વ્યક્તિવાદી છે અને તેનો વ્યક્તિવાદ આશાવાદી છે કારણ કે માણસ ધારે તેટલું 'શ્રેય' ઉત્પન્ન કરી શકે છે-જો તે નિર્ણય લે તો.

પોતાની સ્વતંત્રતા છુપાવી દેવી, જવાબદારીમાંથી બચી જવું, પરિસ્થિતિ અને સંજોગોને ધોષ દેવા અને નિર્ણયો લેવાની પણ લંઘાવવી એ આ-મપ્રપચ (Bad Faith) છે અને નીતિવિરોધી છે. માણસનું સ્વાતંત્ર્ય પરિસ્થિતિઓમાં મૂર્ત હોય છે અને બીજી વ્યક્તિઓના સ્વાતંત્ર્ય સાથે હમેશાં મંડળાયેલું હોય છે. પરિણામે સ્વાતંત્ર્યનો સફૂટી શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ બીજાના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાનો છે. સાર્વ જણાવે છે કે માણસ કોઈ કાર્યની પસંદગી કરે ત્યારે તે પોતાને એકલાને માટે નથી કરતો પરંતુ તેની પસંદગી દ્વારા એક મૂલ્યનું નિર્માણ કરે છે અને બધા માટે તે એક ધારણ ઉપજાવે છે. પોતાના દેશને મદદ કરવા માટે મુદ્દકાળમાં લશ્કરમાં જોડાવાનો નિર્ણય લેતો માણસ પોતાના કાર્યની પસંદગીથી તમામ આવી

પરિસ્થિતિઓમાં મુકાયેલા માણસો માટે એક સાર્વત્રિક મૂલ્ય સ્થાપે છે. વ્યક્તિ માત્ર પોતાને જ જવાબદાર નથી. તે આખી માનવજાત માટે જવાબદાર છે તેવું વિધાન 'Existentialism is Humanism' એ વ્યાખ્યાનમાં સાર્વ કરે છે. આ સંદર્ભમાં જર્મન ફિલસૂફ કાન્ત સાથે સાર્વની તુલના કરી શકાય. નૈતિક સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ તેવી કાન્તની સ્વીકૃતિ સાર્વને માન્ય છે. ટૂંકમાં અનિષ્ટનાં ત્રણ સ્વરૂપો છે. આત્મપ્રપંચ, અપ્રામાણિક અસ્તિત્વ અને એક જૂથનાં બીજા જૂથ ઉપરનાં અમાનુષી દમનનાં વિવિધ સ્વરૂપો. સ્વાતંત્ર્ય એ સર્વોચ્ચ મૂલ્ય છે. સ્થપાઈ ચૂકેલાં ધાર્મિક અને રૂઢિગત મૂલ્યોને પડકારવાનું સ્વાતંત્ર્ય માણસે જાળવવું જોઈએ. 'Flies' નાટકમાં એગીસ્થસ અને બુઈસના સંવાદમાં એક બહુ સુંદર વિચાર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે: 'Once freedom lights its beacon in a man's heart, the gods are powerless against him.'

ઈશ્વર નથી; જગત અર્થહીન છે અને માણસો વચ્ચેનો સંબંધ સંઘર્ષથી ખરડાયેલો છે તો પછી સાર્વ મૂલ્ય અને કર્તવ્યનો ઉપદેશ કઈ રીતે આપી શકે? સાર્વનો આ દલીલ સામે એક જ જવાબ છે. જગતની વસ્તુઓ અસિત્ત છે. જગત અર્થહીન છે માણસ શા માટે જગતમાં છે તેનો કોઈ તાત્ત્વિક ખુલાસો નથી પરંતુ આ સત્યો જેવું જ એક બીજું સત્ય છે કે માણસની ચેતના પરિસ્થિતિને પાર કરીને નવા આદર્શો અને મૂલ્યો ઉપજાવી શકે છે એટલે માણસને સ્વતંત્ર થવું કે ન થવું એવો પ્રશ્ન નથી, પણ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો કેવો ઉપયોગ કરવો તે પ્રશ્ન છે. રમત રમનાર જાણે છે કે રમત રમવી કે ન રમવી તે બાબત પોતે પોતાની મરજીથી નક્કી કરી શકે છે અને છતાં રમત રમવાના નિયમો તે પાળે છે. રમતના નિયમો માણસને શોધેલા છે છતાં રમનારને બંધન-કર્તા છે તે જ રીતે નૈતિક મૂલ્યોનું અધિષ્ઠાન માનવચેતના છે છતાં એ મૂલ્યોનું આચરણમાં મોકમણુ કરવાનું કર્તવ્ય પેદા થાય છે. મૂલ્યોનો

આધાર માધુસ છે અને માધુસનો કોઈ આધાર નથી અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત નીતિવિવેચક ગ્રેફર ઇડેનગેર્ડના મતે અસ્તિત્વવાદથી બુદ્ધ પડના એવા ઇડેનગેર્ડના જેણાક ફિલસૂફો જેવા કે હેર, ટોલમીન કે ઉર્મસન પણ એવો મત રજૂ કરે છે કે નૈતિક નિર્ણયો આખરે તો વ્યક્તિએ જ સેવાના હોય છે નૈતિક સિદ્ધિઓ વચ્ચે મધ્ય થાય ત્યારે માધુસે શું કરવું એ બાબત સમજાવતી કોઈ પણ નૈતિક સિદ્ધાંતમાં કુશલ બને છે

સાર્વત્રીક નીતિશાસ્ત્ર કથંચિદા છે જીવનને પ્રેક્ષક તરીકે જોતાંમા સાર્વત્રીક રસ નથી સહિત્વકારે પણ સમાજવિમુખ થવાની આવશ્યકતા નથી બચાવ કરવો કે વિરોધ કરવો, અતિકાર કરવો કે સમર્થન આપવું, જે કોઈ ન્યાયી લડત કે ક્રાંતિ માટે જરૂરી છે તે કરવું રાજકારણથી દૂર રહેવું તેમ સાર્વત્રીક માનતા નથી વ્યાપક સામાજિક હિત માટે માધુસે સહિયોગ કરી શકે બાબતમાં જોઈએ સાર્વત્રીક એ માનવસ્વાતંત્ર્ય માટે પણ કારણ છે જોકે મૂળ અસ્તિત્વવાદી સિદ્ધાંત પ્રમાણે સાર્વત્રીક 'માનવી' પાતાની આર્થિક એકલતામાં યુગપેસે છે તો પછી જૂથ અથવા સમૂહના હિતોથી તે કેવી રીતે કાર્યાસિમુખ થઈ શકે તે જાણવું જરૂરી છે સાર્વત્રીક વ્યક્તિ અને સમાજ વિષેના વિચારોનો વધુ અભ્યાસ આ લઘુકે છટકી નીચે છે ૧૯૦૦ પછીના સમકાલીન નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસી શ્રીમતી વોરનોક પણ આ પ્રશ્ન મહત્વનો ગણે છે

(૧) સાર્વત્રીક સામાજિક ચિંતન : (Social Philosophy)

સાર્વત્રીક સામાજિક ચિંતન તેમની બે કૃતિઓ 'The search for a Method' અને 'Critique of Dialectical Reason' (1960)માં વ્યક્ત થતું છે સાર્વત્રીક દૃષ્ટિએ વ્યક્તિના મર્યાદા તેના હેતુઓ પ્રગટ કરે છે અને ધ્યેયનો નિર્દેશ કરે છે વ્યક્તિનું વર્તન છૂંક છૂંક નેણાઓનો સમૂહ નથી છટકી છટકી એણાઓનું સંયોજન કરવા માટે ધ્યેયો દ્વારા વ્યક્તિના કાર્યોનું સ્પષ્ટીકરણ કથંચિદા આવે

છે. રૂમમાં બેઠેલી વ્યક્તિ જારી બોલવા જાય ત્યારે તેની ક્રિયા દ્વારા તે કશુંક ધ્યેય પાળવા માગે છે અર્થાત્ બહુ ગરમી થતી હોવાથી હવા આવવા માટે તે જારી બોલે છે. જારી, જારણાં, ટેમલ વગેરે વસ્તુઓ ધ્યેયને ઉપકારક કે અવરોધક બને છે. તે બીજી વ્યક્તિઓના અસ્તિત્વનો નિર્દેશ પણ કરે છે. પોતાની બેઠક ઉપરથી ઊભો થઇને જારી બોલવા જતો માણસ રૂમની પરિસ્થિતિ અને પોતાનો હેતુ પ્રગટ કરવા ઉપરાંત ત્યાં બેઠેલા બીજા માણસોને પણ તેમની પોતાની સ્થિતિથી સભાન કરે છે, આમ વ્યક્તિ કાર્ય દ્વારા પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. ધારો કે બે મિત્રો ચર્ચામાં બહુ પરોવાઈ ગયા હોય તો ત્યાં આવનાર ત્રીજી વ્યક્તિ જારી ખુલ્લી નથી એ હકીકત ઉપરથી પણ આ ચર્ચા કરતા બે મિત્રોની પરિસ્થિતિ જાણી શકે છે. આપણે વસ્તુઓ અને માણસોના જગતમાં રહીએ છીએ પરિણામે આપણે વસ્તુઓ અને માણસોને પ્રતીક્ષા અને સાધનો તરીકે ગણીએ છીએ. તૂટેલા જ્વાસ, ઢોળાઈ ગયેલા દારૂ અને અસ્વચ્ચરત થઈ ગયેલા હોટેલનું ફર્નિચર એ ત્યાં બની ગયેલા કોઈ તોફાન કે હિસામા ફૂંચનો નિર્દેશ કરે છે. સામાજિક અને આર્થિક સરથાઓ અને તેના સદર્ભમાં વ્યક્તિ અને જૂથનું વર્તન માનવીની હેતુવક્ષી પરિસ્થિતિની ધારણા વગર સમજાવી શકાય નહીં. સાર્ત્રનું મનોવિજ્ઞાન હેતુવાદી છે લેખકને મતે, એક અમેરિકન પ્રોફેસર ડોનાલ્ડ ઓ કુસ્પીટનો. સાર્ત્રના મનોવિજ્ઞાનને વર્તનવાદ સાથે સરખાવવાનો પ્રયત્ન અર્થહીન છે. 'Is Existentialism a Psychology?' એ લેખમાં કુસ્પીટ એવું પણ સાબિત કરવા માગે છે કે વર્તનવાદી (Behaviouristic) મનોવિજ્ઞાનની જેમ સાર્ત્ર પણ બાહ્ય કાર્ય કે વર્તનને જ મહત્વ આપે છે પરંતુ કાર્ય કે વર્તનનું ઉપર જણાવેલું પૃથક્કરણ કુસ્પીટના આ મતને ખોટો કરાવે છે તે ઉદાહરણ કુસ્પીટ એવું પણ સાબિત કરવા ધારે છે કે અસ્તિત્વવાદમાં મનોવિજ્ઞાન છે જ નહીં આ દૃષ્ટિએ કુસ્પીટના લેખમાં કોઈ સુસંગતતા જણાતી નથી. હકીકતમાં સાર્ત્ર એવી દલીલ કરે છે કે

કુદરતી વસ્તુઓ અને ધટનાઓનો માનવસાપેક્ષ અર્થ કરવાનું વસણ અવેગાનિક છે. દા.ત. વાદળોં વેગવ ત્યારે મૃતિ ઉદાસ છે તેવો અર્થ ઘટાવવો યોગ્ય નથી. કુદરતી બનાવોના કુદરતી કારણો જ આપવા જોઈએ પરંતુ માનવીના વર્તનમાં 'હેતુ'ઓ કે 'પ્રેરણા'ઓનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી તેનું માનવા સાર્વત્રિક નથી.

અછત : અછતા અથવા અછત (Scarcity) માનવ ઇતિહાસનાં પાયામાં છે તે સાર્વત્રિક સામાજિક તત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત છે. વ્યક્તિને જીવવાનાં સાધનોની અછતમાંથી સામાજિક સંસ્થાઓનું નિર્માણ થાય છે પોતાને જે વસ્તુ ઉપભોગ માટે જોઈએ છે તે વસ્તુઓ ખીજને પણ જોઈએ છે પરિણામે બધાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળાતું નથી એટલે સર્વર્થ અને સહકારનાં વિવિધ સ્વરૂપો ઉદ્ભવે છે ઇતિહાસની પ્રક્રિયામાં વધુ જરૂરિયાતોનો ઉદ્ભવ અને સાધનોની અછતનો સંઘર્ષ જોવા મળે છે આ પ્રક્રિયામાં માનવચેતનાનું મહત્વ છે. વિચારણા માનવસમુદાયમાં ઠાઈ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને જાણતી ન હોય અને ઠાઈ એક સમાજમાં કેટલા સભ્યો છે તેની પણ ખબર ન પડે તેમ જનાં દરેક વ્યક્તિને માટે બીજી વ્યક્તિ એક ઉપભોક્તા છે વ્યક્તિની જીવન જરૂરિયાતોમાં બીજી વ્યક્તિ ભાગ પડાવે છે તે જાતના જ્ઞાનથી માનસિક તગદસા ઉત્પન્ન થાય છે જેમ વધુ માણસોનો સમાજ તેમ અછતથી ઉત્પન્ન થના સંઘર્ષની વધુ શક્યતા છે. સમાજમાં અમુક માણસો વધારાના ગણવા પડે છે અસ્તિત્વ ધરાવતા સાધનો મર્યાદિત છે એ હકીકત અમુક માણસોને માટે બિનજરૂરી જીવનભાર પેદા કરે છે. વ્યક્તિના અસ્તિત્વ માટે ભૌતિક અને સામાજિક બંને પ્રકારનાં વાતાવરણ પડકારરૂપ છે. અછતનો સમઘ ભૌતિક તેમજ સામાજિક જગત સાથેનો વ્યક્તિનો નિષેધક સંઘર્ષ છે. અછતનો સમઘ અન્યોન્યાયનો સમઘ નકારે છે. જો કે અછતને પહોંચી વળવા માટે સામૂહિક અને રચનાત્મક સામાજિક કાર્યો થઈ શકે છે ઉત્પાદક જમ અછતનો ઇન્કાર કરવાના

હેતુમાંથી અર્જય છે. મનુષ્યો વચ્ચેની આક્રમકતાનું મૂળ દરેક માણસ માટે બીજી વ્યક્તિ એક અપ્રગટ શત્રુ બને છે તે હકીકતમાં રહેલું છે. ખૂનથી, હિંસાથી, દમનથી બીજી વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય ઝૂંટવી લેવાનું વલણ ઉત્પન્ન થાય છે. જૂથો વચ્ચેના સંઘર્ષમાં આ પરિણામ જવાબદાર છે. સાર્ન માર્ક્સનો ઉત્પાદન અને શ્રમનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. છતાં માનવચેતનામાં અછતપૂર્ણ પરિસ્થિતિની અસર કઈ રીતે ઝીલાય છે અને તેના પ્રત્યાધાતો કયા થાય છે તે બાબતમાં સાર્નને વધુ રસ છે. ભૌતિક પદાર્થ અને માણસોની આંતરક્રિયાને પરિણામે ભૌતિક પદાર્થોને સાધનરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ભૌતિક સાધનો માણસો બનાવેલા છે અને આ સાધનો ઉપર માણસે તેને આપેલો અર્થ કોતરાર્થ જાય છે. સાર્ન વેબરનું વિધાન સ્વીકારે છે: ‘પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બધી વસ્તુઓ સામાજિક હકીકતો છે.’ માણસના વ્યાવહારિક અને સામાજિક ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા કે પુનર્નિર્માણ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને ભૌતિક વસ્તુઓના સાધનરૂપ મૂલ્યના સંદર્ભમાં થાય છે.

જૂથ અને શ્રેણી: (Group & Series)

સાર્નના મત મુજબ આધુનિક યુગના કોઈ વિશાળ નગરમાં વસતા માનવસમુદાયના ત્રણ લક્ષણો છે: એકલતા, અન્યોન્યાશ્રય અને બહારથી થતુ વ્યક્તિઓનું એકીકરણ. બસ માટે રાહ જોઈને જોએલા માણસો એક ‘જૂથ’ના ન કહી શકાય. તે દરેક પોતાના અગત કામ માટે બહાર જવા નીકળ્યા છે. આવા સમૂહને સાર્ન “Plurality of Solitudes” તરીકે વર્ણવે છે. આવા સમૂહમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેની આંતરક્રિયા નહિ-વત્ છે. તેમની વચ્ચે બાહ્ય મંત્રવો છે. બસ માટે રાહ જોતી દરેક વ્યક્તિ સમક્ષ આપા માનવસમુદાયનું અરપષ્ટ લાન હોય છે અને બધાની આવી જ સ્થિતિ છે તેવું લાન આવી વ્યક્તિઓને પોતાના એકાગ્રતા પાલ આપે છે. (Polyvalent solitude) એકલી વ્યક્તિઓ પણ ઉત્પાદનના બહાર સાધનોને ઉપભોગ કરે છે કે જેની પાછળ અનેક

વ્યક્તિઓનો પ્રમ પડેવો છે દા ત, ગ્નામાથી હાથ ખરીદીને વાચના
માણસ ત્વન એસો નથી કારણ કે અન માણસોના પ્રમથી ૬૫૫ થએલી
વસ્તુનો ત ઉપયોગ કરે છે આ રીતે તે એક ગ્નામા માનવસમુદાયનો
સભ્ય બને છે તદ્દરજીવનની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતો માનવસમુદાય એ
અંતે તે દરેક એવી પડી ગયેલી વ્યક્તિને બનેસો છે આ એકલગણ
અસ્તિત્વનો અનુભવ વિશાળ ગદ્યસમુદાયનું અંત છે પદ્મ બાલ દષ્ટિએ
આ જનનો સમુદ એક 'જૂથ' જેવો જણાય છે 'ક્યૂ'મા જેવી
વ્યક્તિઓની એન્ટા (Serial Unity) બાલ મનમાંની છે બસમા
બધાને રચાત મગતુ શક્ય ન બને તે કેટલક માણસોને 'વધારના
ગણતુ પડે અને તેને માટે લાઈનમા જેવા ગેવાનુ એ બાલ ધોરણ
ઉપજાવવામા આવે છે આવુ 'જૂથ' એક અમૂર્ત કક્ષાનું તાદાત્મ્ય અનુ
ભવે છે ખા અર્થમા 'જૂથનુ મંત્રાન કોઈ સમાન હેતુને લીધે હિંમત
છે બહાન થએલા ટોળાઓ કે કાલિગરી જૂથોને સાર્ન આ વર્ગમા મૂકે
છે તેમા સક્રિય મગ્ન હોય છે જૂથનુ અસ્તિત્વ પણ વ્યક્તિના
અસ્તિત્વની જેમ આકર્ષક અને અસ્થિર હોય છે સક્રિય જૂથો બ્યારે
સરધારવડપ જૂથ બની જાય ત્યારે તેમા ફરી પાછી અમુક નિશ્ચિતતા
આની જાય છે

સાર્નની દષ્ટિએ માનવીઓ વચ્ચેના માર્ગ હમેશા ધર્મશૂર્ય
અને સ્પર્ધા મક છે એક વ્યક્તિના સ્વાતન્ત્રને બીજી વ્યક્તિઓનુ
અસ્તિત્વ મર્યાદિત બનાવે છે પશ્ચિમા એ વ્યક્તિઓ કે જૂથો વચ્ચે
ખરી એકતા કે તહકાર સ્થાપવા માટે તેનુ સ્વાતન્ત્ર્ય ઝૂટવી લેનાર
ત્રીજી વ્યક્તિ કે જૂથનો સામનો કરવો જોઈએ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનુ
ધોય વ્યક્તિઓનુ સ્વાતન્ત્ર્ય સુરક્ષિત રાખવાનુ હોવુ જોઈએ નેલરના
વિધાન મુજબ 'Sartre's social philosophy is a philo-
sophy of transcendence' દમન કરતી જલિઓ કે વર્ગોની સામે
લડત એ સામાજિક કાલિનુ હાર્દ છે

(દ) સાર્વજનિક રાજનૈતિક ચિંતન

૧૯૪૭ પછીનાં સાર્વજનિક મુખ્ય સપ્તાહો રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અંગેનાં છે. સાર્વ, અમેરિકન રાજનીતિ વિશે કે યુદ્ધોગેની સમસ્યા વિશે સપ્તાહ દોષ પરંતુ તેમની વિચારપદ્ધતિમાં માર્ક્સવાદી પૃથક્કરણનું પર્યંત જણાય છે. સાર્વના કેટલાક વિવેચક રેનેના મન મુજબ ૧૯૩૮માં 'નોસિયા' નવસકથાના લેખક સાર્વ અને ૧૯૬૦માં 'અસિલવ માર્ક્સવાદ' સ્થાપવાના ઉન્સાદી સાર્વમાં થયેલા તફાવત જણાય છે જે કે સાર્વના એક પ્રખ્યાત અભ્યાસી રોમન્ટ કુમિંગના પૃથક્કરણ પ્રમાણે સાર્વની વિચારસરણીમાં કોઈ મૂળભૂત તાત્વિક અસંગતિ જણાતી નથી. સાર્વનાં શરૂઆતના તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય પ્રશ્ન વ્યક્તિની ચેતનાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. તે અભ્યાસ ઉપરથી માર્ક્સે મહત્વના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યાં: (૧) માનવીનું અસ્તિત્વ આકર્ષક અને નિરાધાર છે. તેનું કોઈ તાર્કિક ઔચિત્ય દર્શાવી શકાતું નથી, (૨) માનવીની ચેતના મુક્ત છે. માનવસ્વાતંત્ર્ય અબાધિત છે પરંતુ બીજી વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ દોષાથી આ સ્વાતંત્ર્યને માટે જોખમ ઉદ્ભવે છે. તમામ માનવસમૂહો સંઘર્ષરૂપ છે. પગિણામે માનવીએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે પ્રયત્ન થતો જોઈએ ૧૯૬૦માં માર્ક્સ એમ માનવા પ્રેરણા કે કાર્યની જૂમિકાએ માર્ક્સવાદ સાચો છે એટલે કે વર્ગો વચ્ચેના સંઘર્ષ એ મુખ્ય સામાજિક જાગૃત દોષાથી, ક્રાંતિ દ્વારા નવીન સમાજ રચનાનો હેતુ થાવ પડી શકે છે, પરંતુ સાર્વને માર્ક્સવાદી વિચારધારાના મૂળમાં રહેલી કેટલીક ધાન્યોએ માન્ય નથી. સાર્વની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિનું વર્ણન માત્ર આર્થિક કે સામાજિક પરિસ્થિતિના પ્રત્યાઘાત રૂપ નથી. માર્ક્સનું કથન છે કે અમુક પૂર્વનિર્ણિત પરિસ્થિતિમાં માણસ ઇન્દ્રિયાસ સર્જે છે. કેટલાક માર્ક્સવાદીઓ આ વિધાનનો અર્થ ઘટાવતા એમ દલીલ કરે છે કે માનવી માન પારસ્થિતિઓનો શુદ્ધમ છે હકીકતમાં માર્ક્સ સ્વીકારે છે કે માણસો પરિસ્થિતિઓમાં મૂકાયેલા હોય છે, પરંતુ

પરિસ્થિતિઓને પાર કરીને નવો ઇતિહાસ સર્જવાનું માણસને મારે શક્ય છે. સાર્વ માનવસ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર કરે છે અને વ્યક્તિત્વવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે એક પ્રશ્ન ધાય છે કે માર્ક્સવાદ સાથે સાર્વનો અસ્તિત્વવાદ કઈ રીતે સુસંગત હોઈ શકે ?

માર્ક્સવાદમાથી સાર્વ નીચેના મહત્ત્વના મુદ્દાઓ સ્વીકારે છેઃ
 (૧) સમાજમાં વ્યક્તિઓનો જીવનવ્યવહાર ઉત્પાદન અને શ્રમની આર્થિક ધટના સાથે સંકળાયેલો છે, (૨) ઉત્પાદન અને શ્રમની આર્થિક સમસ્યાનો ઉકેલ કરતા જે સામાજિક વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી તેમાં મૂડી ધરાવતો વર્ગ અને શ્રમ કરનાર વર્ગ એવું દ્વિભાગન થતું મળે. (૩) આ વર્ગવિગ્રહને પગિણામે માનવધર્મિહાસમાં સંઘર્ષનું તત્ત્વ પ્રવેશ્યું છે. એટલે એક વર્ગ ખીજ વર્ગનું દમન કરે છે ત્યાં સુધી સાચી રાજકીય સ્થિતિ મળવી અશક્ય છે, (૪) દોઈ પણ સમાજમાં વર્ધરત્ત ધરાવતો સામાજિક વર્ગ મૂલ્યો અને વિચાર-પદ્ધતિઓનું નિર્માણ કરે છે, (૫) માનવધર્મિહાસ દોઈ વિધયોજના પ્રમાણે આકાર લે છે અને તેનું ધ્યેય દોઈ અતિમ નૈતિક પૂર્ણતાએ પહોંચવાનું છે તેનું સાર્વ સ્વીકારતા નથી.

સાર્વ માર્ક્સવાદના આ તરવોમાં પોતાના અસ્તિત્વવાદના કેટલાક તરવો ઉમેરે છેઃ (૧) માણસને સ્વાતંત્ર્ય છે અને સ્વતંત્ર થતું કે ન થતું તે ખાતતમાં દોઈ પસંદગી નથી. (૨) માણસનું સ્વાતંત્ર્ય ખીજ માણસથી મર્યાદિત ધાય છે, (૩) આર્થિક પરિસ્થિતિ અને સામાજિક વર્ગરચના માણસનું શોષણ કરીને તેના સ્વાતંત્ર્યને નષ્ટ પાડે છે, (૪) વ્યક્તિના કાર્યો તેની પોતાની વિશિષ્ટતા પ્રગટ કરે જ છે પરંતુ તેના કાર્યો વ્યક્તિ જે સામાજિક વર્ગમાં મુકાયેલો છે તેની વિશિષ્ટતા પણ વ્યક્ત કરે. રજતદની નીતિની વિરુદ્ધ બજવાઓર કૃત્ય કરનાર વ્યક્તિ પોતાનું ક્રાંતિકારી વલણ વ્યક્ત કરે છે અને તે ઉપરાંત તે વર્ગનું ક્રાંતિખાન વ્યક્ત કરે છે, (૫) માનવધર્મિહાસના વિકાસક્રમમાં વ્યક્તિઓ અને

વસ્તુઓનો મગધ બહિર્વશી દોષ છે અર્થાત્ વસ્તુઓ માનવઉપયોગના માન નાધનરૂપે મનુષ્યમાં આવે છે માણસ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કર છે અને નહુ રૂપ આપે છે અને પગિશ્યમે તેનુ વર્તન ફરી પાછુ આ વસ્તુઓથી નિર્મિત થાન છે- 'Man is the product of his own Product' તે જ પ્રમાણે માણસ અને માણ્યોના સમધાને લીધે જે સમાજગચના ઉદ્ભવે છે તેની અસર વ્યક્તિના વિકાસ ઉપર થાય છે ભૌતિક અને સામાજિક વાતાવરણમાં વ્યક્તિ પોતાનો ઈતિહાસ સર્જે છે, પરંતુ વ્યક્તિના ધ્યેયો ને નફળતા કે નિષ્ફળતા માટે અમુક અરો ભૌતિક અને સામાજિક વાતાવરણ જવાબદાર છે (ક) ક્રાંતિનુ તત્વજ્ઞાન માર્ક્સવાદ ક્રાંતી અસ્તિત્વવાદ દ્વારા વધુ સફળ તાથી સમજી શકાન છે કારણ કે (ગ) માણસનુ અસ્તિત્વ આધાર વગરનુ છે, (ઘ) સમાજનવગથા કોઈ દેની ક્રમ પ્રમાણે નિયન થયેલી નથી પરંતુ પગિવર્તનશીલ છે, (ઙ) પગિસ્થિતિ અમલ છે અને તેના વિશે કાર્યશીન થવુ જોઈએ તેનુ જ્ઞાન વ્યક્તિની ચેતનામાં પ્રગટે ત્યારે જ ક્રાંતિ સર્જાન છે, (ઙ) ક્રાંતિ સ્વાતંત્ર સાધે સકળાયેની છે તે ભૌતિક અને આર્થિક પગિબળોનુ માન નિષ્ક્રિય પગિશ્યામ નથી

(૭) સાર્વ વિરોધજનિત વિકાસપ્રક્રિયા (Dialectic) સ્વીકારે છે પરંતુ આ વિકાસપ્રક્રિયાનો માર્ક્સવાદી અર્થ સ્વીકારતા નથી માર્ક્સ વાદમાં ચેતના ક્રાંતી ભૌતિક પદાર્થને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે ત્યારે સાર્વના અસ્તિત્વવાદમાં વ્યક્તિવિશેષ (Subject)ને મહત્વ છે હેમવતી જેમ સાર્વ માને છે કે વર્તમાન સામાજિક પગિબળોની વિમલાદીતામાંથી કે વિરોધમાંથી નહુ મોજાન ઉદ્ભવે છે જોકે કોઈ વિશ્વા મા (Absolute Mind) આ વિમસપ્રક્રિયાના તમકાઓમાં મૂર્ત થાય છે તેનુ હેમનનુ મન્ય સાર્વને માન્ય નથી સાર્વ માર્ક્સનુ 'Dialectical Materialism' સ્વીકારતા થી ભૌતિક પદાર્થોનુ બનેલુ જગત પણ આખરે માનવચેતનાને લીધ મંગલિત થાય છે સાર્વ

દેવતા બે છે : ૧. કૃત્ય છે (૧) માનવમક્ષિયા (Praxis) અને (૨) વસ્તુ
મપન્ન વ્યવહારિક તંત્ર (Practico-Inertle) અર્થાત્ વસ્તુને જે
સફળ છે અને વ્યક્તિએ પોતાનું વર્તન ભૌતિક અને સામાજિક
વાતાવરણના મંદર્ભમાં કરવાનું છે. ભૌતિક વાતાવરણ વ્યક્તિની ક્રિયા
એટલે અત્યંત ઘટક પણ હોઈ શકે. ભૌતિક સાધનોની અછતની પરિસ્થિતિ
માથી સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રકારે નિશ્ચિત થાય છે.

(૮) સેનીનના મન મુજબ 'એવના માત્ર ભૌતિક અસાનુ પ્રતિબિંબ
છે' આ સેનીનના આ વિધાનની ટીકા કરતા કહે છે કે મૂળ વસ્તુ અને
પ્રતિબિંબ બન્નેનો તફાવત જાણનાર જ્ઞાતા બન્નેથી પર હોવાને કારણે
અને ભૌતિકવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણુ આ સ્પષ્ટ નથી તે જ પ્રમાણે
નહી વિચારધાગઓ થયું જો સામાજિક અને આર્થિક પરિબળોના નવા
ધાતરૂપે ઉપન્ન થતી હોય તો પછી સ્ટેટીન એવું મત ન ગમૂન કરી
શકે કે નહીં વિચારધાગઓ ભવિષ્યના મુદ્દો તરફ પ્રતિ જગ્યા પરિબળ
છે હા ત માર્ક્સવાદ ખુદ એક સ્થાનિક પરિસ્થિતિના પરિણામરૂપી
વિચારધાગ હોય તો પછી તેનું મૂલ્ય બહુ ઓછું જાય છે અને માનવ
ઉત્પાદનના સર્વકાલીન સભ્ય તરીકે તેને ન ગણી શકાય તત્વતઃ સાર્વ
અને માનવના વસ્તુમા મુગ્ધભૂત તફાવત એ દર્શાવી શકાય કે સાર્વ વ્યક્તિને
કેન્દ્રમા ગણીને 'Dialectic'ની સમજૂતી આપે છે ત્યારે માર્ક્સવાદમા
વ્યક્તિના ઉત્પાદનના નિર્માણમા સામાજિક આર્થિક અને જૈવકીય
પરિબળોનું નિયંત્રણ સ્વીકારવામા આવે છે. વ્યક્તિ બહારના વાતાવરણને
પોતાની એવનામા આ મસાત્ કરે છે અને પછી કાર્યો દ્વારા આ સમૃદ્ધ
થયેલી એવનાને ફરી પાછી વ્યાવહારિક જગતમા મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે.

માર્ક્સનું એ મહત્વનું વિધાન છે ભૌતિક પરિસ્થિતિઓના ઉત્પા
દનનો પ્રકાર સામાજિક સંસ્કૃતિ અને ભૌતિક જીવનના વિકાસ ઉપર
પ્રભાવશાળી અસર પાડે છે. જ્યારે ઉપાદન અને જમના ભૌતિક પ્રશ્નો

ઉક્ષાર્થ જરો ત્યારે જ માનવ માટે સાચી મુક્તિ શક્ય છે તેવો અર્થ માર્ક્ષના ઉપર્યુક્ત વિધાનમાં અભિપ્રેત છે. સાર્વ પશુ આ જ બાબત ખીજી રીતે વ્યક્ત કરે છે: 'જ્યારે દરેકને માટે ઉત્પાદન ઉપરાંતના ક્ષેત્રમાં સાચું સ્વાનંત્ર્ય પ્રાપ્ત થશે ત્યારે માર્ક્ષવાદનો અંત આવશે અને મુક્તિના તત્ત્વગ્ધનનો ઉદય થશે. આ મુક્તિ કેવા પ્રકારની હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરી શકતા નથી.' ૧૯૪૨માં સાર્વની જે મુક્તિની વિચારસરણી હતી તેનાથી આ વિધાનમાં વ્યક્ત થતું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન જુદું છે. દેખેલ બાર્ન્સ આ વિધાનનું રહસ્ય સમજાવનાં સૂચવે છે કે માનવજાતનો મોટો ભાગ જ્યાં મુખી જીવનશરિયાતોની વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને ઉપભોગમાં શેકાયેલો છે ત્યાં મુખી ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનની અને સર્જનાત્મક મુક્તિની શક્યતા નથી.

આ દૃષ્ટિએ સાર્વને માર્ક્ષવાદમાં જે મુખ્ય ક્ષતિઓ દેખાય છે: (૧) ભૌતિક પદાર્થ (Matter)ની અનિમ સત્તા સ્વીકારવાથી માર્ક્ષવાદનું ક્રાંતિનું તત્ત્વગ્ધન સમજી શકાય નહીં. સાર્વ ઐત્તર્યનો જીવવિદ્યાન અને પદાર્થવિદ્યાનનો મત તપાસે છે અને ટીકા કરનાં દર્શાવે છે કે કે ભૌતિક વિદ્યાનો પૃથક્કરણાત્મક છે. તેમાં પરિમાણાત્મક (quantitative) ફેરફારોનો બાલ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થાય છે. પાણીનું વગળામાં કે બરફમાં રૂપાંતર થાય તો પશુ કોઈ પ્રગતિ વિકાસ કે ગંથોજન થયું ન મળાય. ભૌતિક પદાર્થો બાલ પરિવર્તોથી ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરે છે એટલે સમન્વય. (Dialectic)ની ક્રિયા ભૌતિક ક્ષેત્રે શક્ય નથી, (૨) સાર્વ જેમ સમન્વયાત્મક ભૌતિકવાદ (Dialectical Materialism) સ્વીકારતા નથી તેમ તેઓ ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ સ્વીકારતા નથી. સમાજના ઉચ્ચ પ્રકારના સ્વરૂપોના પાયામાં માત્ર ભૌતિક અને આર્થિક પારબળોનું વર્ચસ્વ છે તેમ સાર્વ માન્ય કરતા નથી કારણ કે ઘણી વાર વિચારસરણીઓ (Ideologies)ની પશુ ક્રિયા પ્રતિક્રિયા દ્વારા સામાજિક વાતાવરણ ઉપર અસર થાય છે. આખરે તો માનવી જ ઇતિહાસનો સર્જક છે.

(ક) માન અને શિક્ષણના પ્રશ્નો

અસ્તિત્વવાદીઓએ શિક્ષણવિષયક દૈર્ઘ્યસિદ્ધાન્ત ઔપચારિક રીતે ગ્રંથ કર્યો નથી પણ માનવીના અસ્તિત્વ અને તેના મૂળમૂલ સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નો શિક્ષણના ક્ષેત્રને બહુ નિકટ રીતે સ્પર્શ છે આ નર્દર્ભમાં એકેસર જ્યોર્જ એફ. કનેલરનું 'Latentualism and Education' એ પુસ્તક બહુ મનનીય વિચારગ્રામ્યનો પૂરી પાડે છે અસ્તિત્વવાદના તત્ત્વજ્ઞાનમાધી શિક્ષણશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો ધર્મ રીતે ફલિત કરી શકાય છે તે બાબત કનેલરે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે અસ્તિત્વવાદમાં (૧) વ્યક્તિની મૂળમૂલ નિરાધારતા, (૨) તે એકતા પડી ગયાનું જ્ઞાન, (૩) તેના ચિંતા, દુઃખ અને ધૃત્યુના અનુભવો, (૪) મૂલોની સાપેક્ષતા, (૫) જીવનના "હસ્થની અપારદર્શકતા અને (૬) વિગત માનવસમાજમાં ધનવત્ જીવન-આ બાબતોને માનવીય પરિસ્થિતિના લક્ષણો તરીકે ગણવામાં આવે છે

શિક્ષણ સમઘી સાર્વજનિક અસ્તિત્વવાદની ફલમુતિ નાજવા નીચેની બાબતો મુખ્ય જથ્થાન છે (૧) શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિની વ્યક્તિ વિશેષતાને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ તેના સ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં પૂરતું ભાગીદાર બનાવવું જોઈએ (૨) ઔપચારિક શિક્ષણ અથવા નિયત થયેલી સામાજિક શિક્ષણ તથા ઉપરાંત વ્યક્તિને પોતાની આંતરિક માનસિક રિચનિઓ પ્રતે અમૂલ થવાનું શક્ય બનાવવું જોઈએ (૩) સામાજિક મૂલ્યો પૂર્વયોજિત છે, દૈવી રીતે પ્રસ્થાપિત છે અને વ્યક્તિઓએ માન તેને અનુસરવાનું છે તેનું આધાર અનુકરણાત્મક શિક્ષણ વ્યર્થ છે (૪) મૂલ્યના ખ્યાલથી ચિત્ત રીતે પીડેલું કરવા કરતાં તેને અસ્તિત્વના ચોક્કસ સદર્ભમાં સમજવું જોઈએ શિક્ષકે વિદ્યાર્થી જોતે જીવનના મૂલ્યો અને મૂલ્યના સ્વરૂપ વિશે ધણુ જાણ કરવા જોઈએ જીવન અને મૂલ્યના અસ્તિત્વ વિશેની આંતરિક જાણતિ ઉત્પન્ન થાય તો, તેના ત્રીણ થાય છે જીવનમાં ચાલના ચાલુસની જેમ માન ટેવની સપાટીએ જીવનવ્યવહાર ન ચાલવો જોઈએ

(૫) કિર્કગાર્ડને ઔપચારિક ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રત્યેનો વિરોધ, સાર્ત્રની વ્યક્તિસ્વાનંદની હિમાયન, હાઇડેગરનો પ્રમાણિત અસ્તિત્વનો ખ્યાલ વગેરે ઉપરથી એટલું ફલિત થઈ શકે કે શિક્ષક વિદ્યાર્થી મંડળમાં માત્ર ઔપચારિકતા ન હોતી જોઈએ. એ ઉભયલક્ષી આંતરક્રિયા જતી જતી જોઈએ. શિક્ષણની અંતિમ શોધ વ્યક્તિને માટે સત્યની પ્રતીતિ કરવાની છે. (૬) સાર્ત્ર જણાવે છે સાહિત્યકારનો દેવ માત્ર સર્જન કરીને સાક્ષી-રૂપ બનવાનો નથી. માનવીની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યનિર્માણથી ધણું પરિવર્તનો લાવવાનાં છે એટલે લેખક અને વાચકની સક્રિય આંતરક્રિયામાં સાહિત્યનું સાચું ગંકમણ થાય છે. કલા ખાનર કલાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્ય નથી. (૭) જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સાદેટીસ જેવી નમ્રતાનું વલણ ગમ્ખવાનો તમામ અસ્તિત્વવાદીઓનો આદર્શ છે. (૮) અસ્તિત્વવાદીઓની મુખ્ય સ્વીકૃતિ પ્રમાણે વ્યક્તિ કરતા જૂથને મૂળભૂત એકમ ગણવામાં જીવન વિશે એક જાણીતે ગેરસમજૂતી પ્રવર્તે છે. વ્યક્તિની આંતરિક મુક્તિ અને સમૃદ્ધિને સ્પર્શતું શિક્ષણ જ ઉચિત શિક્ષણ છે. માનવીઓ વિશે કોઈ આખરી સત્ય મળી ગયું છે તેવો મિશ્વા આત્મસંતોષ જરૂરી નથી. સાર્ત્ર માનવતાવાદી વ્યક્તિવાદી અને નિરીશ્વરવાદી હોવાથી શિક્ષણ પ્રક્રિયાનું તેનું પૃથક્કરણ આ જ પ્રકારનું હોઈ શકે તે સ્વાભાવિક છે.

૫. સાર્ત્રનું મનોવિજ્ઞાન

સાર્ત્રનાં પુસ્તકોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની ચર્ચા મુખ્યત્વે થયેલી જણાય છે. પરંપરાગત મનોવૈજ્ઞાનિકની દરેકજા મા સાર્ત્રને મૂઝી શકાય કે નહીં તે બાબત શકા ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક છે; કારણ કે સાર્ત્રનાં મનોવૈજ્ઞાનિક વિધાનોનું કોઈ આકાશચાત્રીય પદ્ધતિઓથી અથવા તો પ્રાયોગિક સંશોધનથી સમર્થન થયું હોય તેવી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. માનસચિકિત્સાના

ક્ષેત્રમાં અગ્નિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણનો મંત્રદાન રચનાઓ છે અને તે ઉપરાંત સાર્વજનિક મનોવિજ્ઞાનમાં નિર્દોષ પ્રશ્નોની ચર્ચાનું મુખ્ય સ્થાન હોવાથી સૈદ્ધાંતિક મનોવિજ્ઞાનમાં સાવની વિચારણાનો સમાવેશ કરી શકાય. વ્યક્તિત્વના મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે પ્રખ્યાત યથેસા બ્રે ગોર્ડન આલપોર્નના મન પ્રમાણે, અસ્તિત્વવાદની અસર તત્ત્વવિજ્ઞાન સ્થિતિ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં જોઈ શકાય તેવા અભિપ્રાયો છે તેટલી હદે મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જાણી નથી પણ મનોવિજ્ઞાન અન્યારે ને ને ક્ષેત્રોમાં નમ્યું છે ત્યાં અસ્તિત્વવાદના દૃષ્ટિબિંદુથી ધણો ફાવેલો થશે તેમ આલપોર્ન માને છે. વ્યક્તિત્વ, અહમ્, એવના વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલમાં સાર્વજનિક વિચારધારા અમુક અરો ઉપયોગી છે. સાર્વજનિક મનોવિજ્ઞાન નીચેના વિષયોના અનુસંધાનમાં સમજાવે જરૂરી છે (૧) અહમ્ (Ego), (૨) આવેગ (Emotion), (૩) ક પના, (૪) માનવસ્વાતંત્ર્ય, (૫) આત્મપ્રપચ (Bad Faith), (૬) પૂર્વગ્રહ (Prejudice) અને (૭) અસ્તિત્વલક્ષી મનોવિશ્લેષણ (Existential Psychoanalysis)

(૧) અહમ્ (Ego)

મનોવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની સીમા ઉપર કોણાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેમાં ‘અહમ્’નો પ્રશ્ન મૂળભૂત છે. ‘હું’નું જ્ઞાન કયા પ્રકારનું છે અને તે જીવી રીતે વિકસે છે તે પ્રશ્નને ધણા સદર્ભમાં વિચારી શકાય. વર્તનના માત્ર શારીરિક પાસાનો અભ્યાસ કરતા મનોવૈજ્ઞાનિકો સિવાય, બીજા મનોવૈજ્ઞાનિકોને આ પ્રશ્નનો કોઈક સ્વરૂપમાં સામનો કરવો પડે છે. ચેતનસપાટીએ ‘અહમ્’નું કાર્ય વાચનિક જગતનું આકલન કરી તેની સાથે વ્યવહાર કરવાનું છે તેથી સિદ્ધાંત કોઈકે રજૂ કર્યા પછી ધણા સમાજલક્ષી અને ચિકિત્સાલક્ષી મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં રસ દર્શાવ્યો છે.

સાર્વજનિક અહમ્ને સિદ્ધાંત સમજવા માટે, વીસમી સદીની શરૂઆતમાં જર્મન તત્ત્વચિંતક ઉપર જેનો ધણો પ્રભાવ હતો તેણે ફ્રિડરિચ ઑડમન્ડ

હસર્લ (૧૮૫૯-૧૯૩૮)ની વિચારધારાનાં ઘોડાંક પાસાંનો પરિચય કરવો જરૂરી છે. હસર્લે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘શુદ્ધ અનુભવમીમાંસા’ (Phenomenology)નું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું. હાઈડેગર અને સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદ ઉપર હસર્લના આ સિદ્ધાંતની ઘણી અસર થઈ છે. જોકે સાર્ત્રે હસર્લના સિદ્ધાંતમાંથી કેટલીક બાબતોનો અસ્વીકાર કરે છે. હસર્લના સિદ્ધાંતનાં કેટલાંક મુખ્ય પાસાંઓ વિશે વિચારીએ....

(૧) ફ્રેંચ ફિલોસોફર ડેકાર્ટે શંકાપદ્ધતિ અપનાવી હતી અને અંતે શંકામુક્ત સત્ય શોધ્યું હતું. શંકા કરનારનું અસ્તિત્વ શંકાથી પર છે. ‘I think, therefore I exist.’ ‘હું’ (Self)નું અસ્તિત્વ સાબિત કર્યા પછી તેના સ્વરૂપ વિશે ડેકાર્ટે જણાવે છે કે ‘રવ’ એક પદાર્થ છે અને બધી માનસિક ક્રિયાઓનું અધિષ્ઠાન છે. ‘હું’ એટલે વિચાર કરતો પદાર્થ એવું ડેકાર્ટે સ્વીકારે છે. હવે જગતના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે ડેકાર્ટે ઇશ્વરનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે અને ઇશ્વર છેતરનાર ન હોવાથી આપણને જેવું જગત દેખાય છે તેવું છે તેમ ડેકાર્ટે દલીલ કરે છે, પરંતુ હસર્લને અહીં ડેકાર્ટેની ભૂલ જણાય છે. અનુભવ ઉપરથી અનુભવ કરનારનું અસ્તિત્વ જેમ હસિત થાય છે તેમ અનુભવવાતી વસ્તુઓનું પણ કોઈક પ્રકારનું અસ્તિત્વ હસિત થાય છે.

(૨) હસર્લ બે પ્રકારનાં દષ્ટિબિંદુનો બેદ પાડે છે. કુદરતી અથવા સ્વાભાવિક દષ્ટિબિંદુથી આપણે વિચારીએ તો આપણને આ જગતની વસ્તુઓ આપણી બહાર છે, ચોક્કસ સ્થાનમાં અને સમયમાં છે અને આપણાથી સ્વતંત્ર વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવી પ્રતીતિ થાય છે પરંતુ આ દષ્ટિબિંદુ છોડી દઈને એક નવું અનુભવલક્ષી દષ્ટિબિંદુ અપનાવી શકાય. (Phenomenological stand point) અહીં આપણા અનુભવમાં આવતા વાસ્તવિક પદાર્થોના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છોડી દઈને માત્ર એટલો જ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે મારી ચેતનામાં આ વસ્તુઓ કયા રૂપમાં ઉદ્ભવે છે? દા. ત. ટેબલનું પ્રત્યક્ષગાન કયા પ્રકારનું છે?

અનુભવ જે સ્વરૂપમાં થાય છે તે સ્વરૂપનું અવલોકન કરવાથી આ પ્રશ્નો જવાબ મળી જાય છે. હસર્લ આમ શુદ્ધ અનુભવગીર્માંસાના દિમાવતી છે.

(૩) હસર્લનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે તમામ ચેતના વસ્તુનિર્દેશક છે. ચેતનાને હંમેશાં કોઈ વિષય દેવો જોઈએ. કૂસની ચેતના દોષ કે ભૂમિતિની આકૃતિની ચેતના દોષ, ચેતનાનો વિષય ભૌતિક દોષ કે માનસિક દોષ, ચેતનાનું સ્વરૂપ જ પરલક્ષી છે. કલ્પિત પદાર્થ દોષ કે વાસ્તવિક, ચેતના હંમેશાં તેનો કોઈક પ્રકારનો નિર્દેશ કરે છે. હસર્લ ચેતનાના આ સંજ્ઞાને 'Intentionality' એ શબ્દથી ઓળખાવે છે. ચેતનાની પ્રક્રિયાથી તેનો વિષય જુદો છે. સરવાળો કરવાની ક્રિયા માનસિક છે, પરંતુ તેના પરિણામરૂપે જે રકમ આવી તે ચેતનાનો સ્વતંત્ર વિષય છે.

(૪) દરેક ચેતના તેના વિષયનો નિર્દેશ કરતી હોવાથી આ વિષયોનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવો એ જ્ઞાનગીર્માંસાનું અગત્યનું પાશું છે. આમ વસ્તુઓના વાસ્તવિક અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન દૂર કરીને ચેતનાએ નિર્દેશેલા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(૫) હસર્લ સાક્ષીરૂપ અહમ્ ('Transcendental Ego')નો સ્વીકાર કરે છે. તે ચેતનાના મૂળમાં છે.

સાર્વ હસર્લના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે. ચેતના હંમેશાં વિષય-નિર્દેશક છે અને શુદ્ધ અનુભવશાસ્ત્રમાં આ નિર્દેશેલા પદાર્થોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ તેમ સાર્વ માને છે. પરંતુ હસર્લ 'સાક્ષીરૂપ અહમ્'નો સ્વીકાર કર્યો છે તેની સાર્વ ટીકા કરે છે. ચેતનાને આધાર આપતો આવો કોઈ સાક્ષીરૂપ અહમ્ છે જ નહીં તેવું સાર્વ માને છે. ચેતના નિરપેક્ષ અને નિર્વૈયક્તિક છે. તે માત્ર એક સક્રિયતા જ છે. ચેતનાનો પ્રવાહ સ્વયંજૂ છે. પાણીનો પ્રવાહ અમુક સ્થળે બરફ બની સંઘન બને તેવી રીતે ચેતનાનો પ્રવાહ 'હું'ના જ્ઞાનરૂપે કેટલોક વાર સંઘન બની જાય છે. પરંતુ ચેતના માત્ર 'હું'ના જ્ઞાનમાં પુરાઈ જતી નથી. ચેતનાની મુક્તિ

(Vertigo of Consciousness)નો માણસને કર લાગે છે તેની સામે
ગ્રહણરૂપે 'હું'નું જ્ઞાન ગિયર રાખવાની વ્યક્તિ કોશિશ કરે છે

સાર્વત્રિક દૃષ્ટિ એવી છે કે 'હું'નું જ્ઞાન આપણા અનુભવોમાં હોતું
જ નથી. એક અનુભવ ઉપર આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે જ 'હું'નું
જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે હું ગીત સાલળી રહ્યો હોઉં, ચિત્ત જોઈ રહ્યો હોઉં
કે વાચતો હોઉં ત્યારે 'હું' આ બધી પ્રવૃત્તિ કરી ગયો છું તેવું જ્ઞાન
હોતું નથી દૃઢતા અગ્નિતા (Ego) ચેતનાની મનનાન્મક ક્રિયા (Ref-
lection)નું પરિણામ છે અનુભવ થઈ ગયો હોય ત્યારે અનુભવના
વિષયનું જ જ્ઞાન હોય છે. 'હું પ્રેક્ષક છું,' 'હું વિચારુ છું' એવી સમાન
અસ્મિતા ચેતનાના મનના મક વ્યાપારમાથી જ હલિત થાય છે એ
સાક્ષીરૂપ અને સ્થાયી અહમ્ હોતો નથી

'The Transcendence of Ego' (૧૯૩૭) નામના સાર્વત્રિક
પુસ્તકમાં 'અહમ્'ના સ્વરૂપની બહુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા થઈ છે. સાર્વત્રિક મૂળ
વૃત્તિના અનુવાદો વિલિંગ્સ અને કિલપેટ્રીક પુસ્તકના આમુખમાં હસર્ન
અને સાર્વત્રિક ગુલના કગ્તા જણાવે છે કે સાક્ષીરૂપ અહમ્નો ખ્યાલ ન
ન સ્વીકારીને સાર્વત્રિક 'શુદ્ધ અનુભવમીમાસા'ના દષ્ટિબિંદુને વધુ વ્યાપાર
રહ્યો છે કારણ કે ચેતનાનું સ્વરૂપ પ-વક્ત્રી હોય તો પછી બીજી
બાજુએ જેમ ચેતનાના વિષયરૂપ જ છે તેમ 'અહમ્' પણ ચેતનાનો
વિષય જ હોઈ શકે ચેતનામાં 'અહમ્' નથી પણ ચેતના માટે 'અહમ્'
છે ચેતનાને વ્યવહાર કોઈ સામગ્રી નથી ચેતના તદ્દન પારદર્શક છે
પરિણામે હસર્ન કુદરતી અને અનુભવલક્ષી દષ્ટિબિંદુનો તક્ષણે દર્શાવ્યો છે
તે પણ સાર્વત્રિક માટે સ્વીકાર્ય નથી અસ્તિત્વ ધરાવતા જગતથી ચેતના કદાપિ
વેગળી હોઈ જ શકે નહીં વસ્તુના શુદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવમાં સમજવું
અને તેના વાસ્તવિક અસ્તિત્વનો અનાદર કરવો તે સાર્વત્રિક માટે અશક્ય
છે. ચેતના હમેશા અસ્તિત્વ સાથે જ સંકળાયેલી છે જગતના અસ્તિ
ત્વથી તેને વિખૂટી પાડીને અભ્યાસ કરવો અશક્ય છે કારણ કે

ચેતનાને પોતાની દ્રષ્ટિ સામગ્રી જ નથી. સાર્વ આ સિદ્ધાંતને 'Being and Nothingness'માં વધુ વિકસાવે છે.

(૧) આવેગ

૧૯૩૬માં, 'Emotion-Outline of a Theory' એ સાર્વનું પુસ્તક પ્રગટ થયું. સાર્વ આવેગનો અર્થ ઘટાવતાં નરીન દૃષ્ટિબિંદુ પ્રયોગે છે. વસ્તુની સ્વાભાવિક ચેતના બ્યારે અપૂરતી થઈ પડે છે અથવા તેને ક્ષીણે દ્રષ્ટિ ધર્મ્ય કે સંધર્મ ઉદ્ભવે છે ત્યારે આવેગમય ચેતના ઉદ્ભવે છે અને તેની અસરને ક્ષીણે વસ્તુ નવા સ્વરૂપમાં દેખાય છે. દ્રાક્ષને મેગરી ન શકનાર વ્યક્તિ 'દ્રાક્ષ ખાદી છે' તેવું માને ત્યારે તેના દૃષ્ટિબિંદુમાં આવેગરૂપી પરિવર્તન આવ્યું છે. વસ્તુમાં આવેગની દશામાં નવા શુદ્ધોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે આ ઉપક્રાંત સાર્વ સ્વીકારે છે. આવેગમાં જે ગેટા, શબ્દો અને ક્રિયાઓ થાય છે તેના દ્વારા વસ્તુઓને જાણે કે 'જાદૂઈ' અસ્તિત્વ આપવામાં આવે છે. આવેગનું કાર્ય વાસ્તવિક નિષ્ફળતા સામે પ્રત્યાઘાતરૂપ છે. દ્રાક્ષ ખાદી છે એમ સૌપથી કે ધૃષ્ટાથી કહેનાર માણસે પોતાની ચેતનામાં દ્રાક્ષ ન પહોંચી શકવાને ક્ષીણે ઉપન્યય થયેલી ઘટનામાંથી જન્યવાનો માર્ગ શોધ્યો છે. સાર્વના આવેગના સિદ્ધાંતમાં નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે : (૧) આવેગ પ્રક્રોધરૂપ છે, (૨) આવેગ દ્વારા હનાશા કે તાણ એકાદી કરવાની છે, (૩) આવેગરૂપ વર્તન વાસ્તવિક વર્તનની અવેશરૂપ છે, (૪) આવેગની અસર દેહજા વસ્તુઓને નવા રૂપમાં જોવામાં આવે છે, (૫) સાર્વની વિચારણા મુજબ આવેગની દશામાં વ્યક્તિ મજબૂર અને પરવશ બની જતી નથી. જગત પ્રત્યેની એક વિશિષ્ટ ઉન્મુખતા (orientation) આવેગરૂપ અનુભવમાં હોય છે. માણસના સ્વાભાવને આવેગ બાધક નથી. વ્યક્તિ મુક્ત રીતે આવેગમય પ્રતિક્રિયા પસંદ કરે છે, (૬) ભય, દોષ વગેરે આવેગો કદાચ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વધુ સારી રીતે સમજાવી શકાય. પરંતુ આનંદ કે પ્રેમની સમજૂતી આ સિદ્ધાંત મુજબ બહુ સંતોષકારક

રીતે ન આપી શકાય

(૩) કલ્પના

સાર્નની કલ્પનાવ્યાપાત્રની ચર્ચા તેમના પુસ્તક 'The Psychology of Imagination' (૧૯૪૦)માં તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. સાર્ન, પહેલાં સિદ્ધાંતની મદદ લઈને પછી કલ્પનાની પ્રક્રિયા સમજાવના નથી તેમના પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ તેઓ સૂચવે છે કે પ્રતિમા (Image)નો અભ્યાસ કરવો હોય તો તે બાબતનો વ્યક્તિને તાત્કાલિક અનુભવ શુ થાય છે તે જાણવો જોઈએ. દા ત. હું જ્યારે 'પીટર' નામના માનસની માનસપ્રતિમા રચુ ત્યારે પહેલે તબક્કે મને આ પ્રતિમાથી સૂચિત વ્યક્તિનું જ ભાન હોય છે આ પ્રતિમા સ્વયં કેવી છે તે બાબત તો હું જ્યારે ફરી વાર વિચાર કરું ત્યારે જ જાણી શકું છું "મને 'પીટર'ની પ્રતિમાનો અનુભવ થાય છે." આનું જ્ઞાન બીજા તબક્કે ઉદ્ભવે છે આ ભાન મનનાત્મક ક્રિયા (reflective act)ને લીધે ઉદ્ભવે છે

કોઈ પણ વસ્તુ એના સમક્ષ નથી રીતે ઉપસ્થિત થઈ શકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી, કલ્પનાથી અને વિચારણાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના મેપર્કમાં આવેલી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાન ત્યારે પણ વસ્તુના સમગ્રરૂપનું ભાન થતું નથી દા ત, ખુરશીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કોઈ એક નિરીક્ષક કરતો હોય ત્યારે તે અમુક સ્થળેથી અને અનરેથી ખુરશી જોતો હોય છે આવા ધણા વાસ્તવિક સ્થાનથી ધણી જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં ખુરશીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ શકે આમ કોઈ પણ વસ્તુના ધણા દર્શનરૂપો છે તે ગદ્યા એક સાથે આપણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અનુભવતા નથી આપણે ટેવ, પૂર્વઅનુભવ, અનુમાન વગેરે દ્વારા આ દર્શનરૂપો (appearances)નું સંયોજન કરીને 'વસ્તુ' તરીકે તેનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ પરંતુ કોઈ પણ બાબતનો વિચાર કરીએ ત્યારે તે બાબત સમગ્રરૂપે એકદમ આપણી સમક્ષ આવે છે દા ત, હું ઘટકોનું આકૃતિ વિશે વિચાર કરું ત્યારે બધી બાબતો અને

ખૂણાઓ માતા વિચારમાં પ્રજા ધાય છે એમ્મે પ્રત્યક્ષગ્નન અને વિચારણાને મગ નક્કરન ગે છે કે પ્રત્યક્ષગ્નનમાં 'વસ્તુ'નું મરોજન દેવથી અનુભવથી નીખવા] હોય છે ત્યાગ વિચારક્રિયામાં વસ્તુ સમગ્રરૂપમાં ત્ય મલિન રીતે જાગી રાખત છે વિચારમાં વસ્તુનું નત્વ અથવા આવસ્થક ગુણો અણી શકાત છે

કલ્પનાની પ્રક્રિયા યોડીક પ્રત્યક્ષગ્નનને મગની આવે છે અને યોડીક વિચારક્રિયાને મગની આવે છે કે પનામાં જે માનસપ્રતિમા ઉદ્ભવે છે તે સમગ્રરૂપે આવે છે નના જુદા જુદા પાસાઓ બાકી ગેના નથી અડોવા કલ્પના વિચારણા સાથે નાગવ ધગવે છે તેવી જ રીતે કલ્પના પ્રત્યક્ષગ્નનમાં એન્સા માટે જુદી થકે છે > ઠાઈ પણ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષગ્નન થતું હોય ત્યારે તેમાં નવાનવા દષ્ટિપદ અને સ્થિતિઓ ઉમેરના જમ્મએ તો એ જ વસ્તુની વડુ વિગતો આપણને મગની જાત છે દા ત એક દાગળનો ટમ્બે દું જોઈ રત્નો દોહ તેમાં વડુ ધ્યાન આપું તો એ કોશે કે, તેનો છેડા ફાટેલો છે, બોળાયેલો છે વગેરે નવી વિગતો હું વધુ બાણી શકું પરંતુ કે પનાથી ઉપજવેની માણસપ્રતિમામાં હું મમે તેટલું વધુ મ્પષ્ટ ધ્યાન આપું તો પણ નવી વિગતો ઉમેરી શકામે નહીં કારણ કે માનસપ્રતિમામાં મે જે મુકડ હતો તે જ મને દેખાતા કરતો નવી વિગતો પણ દું ઉમેરીશ તો આવશે તે ઉપનાન જે વસ્તુનો હું પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહ્યો છું તે વસ્તુ બીજી અર્થખ્ય વસ્તુઓ સાથે અનેક રીતે સંજ્ઞાઓની તેની સમગ્ર પાર્થશ્રમિકા રહેલી છે પરિણામે પ્રત્યક્ષગ્નન જે રીતે સમૃદ્ધ છે તે રીતે કલ્પિત માનસપ્રતિમા સમૃદ્ધ નથી પ્રતિમામાં જે વસ્તુ ઉપસ્થિત તે પૂરેપૂરી ઉપસ્થિત ધાય છે તે સ્થિર થઈ જાય છે બીજી પાસે સાથે મઝળાયેલી નથી પ્રત્યક્ષગ્નન અને કે પનાનો બીજો મહત્વનો તક્ષાવત એ છે કે પ્રત્યક્ષ ગ્નનમાં ભ્રમ થઈ શકે પણ માનસપ્રતિમામાં ભ્રમ થઈ શકે નહીં ધારે કે 'મારી અન્યારની કલ્પિત પ્રતિમા ત્રિકોણની આકૃતિ છે' એવું વિધાન

કોઈ રજૂ કરે તો તે સંપૂર્ણ રીતે સાચું જ છે. તેમાં ભૂલ થવાને અવકાશ નથી. મારી માનસપ્રતિમા વિશે મારો પેતાનો અનુભવ સચોટ છે.

આમ, પ્રત્યક્ષીકરણમાં વસ્તુના વિવિધરૂપોનું મંયોજન છે; તે ધીમેધીમે અનુભવ છે; તે ઉમેદમાં અધૂરો જ છે અને છતાં વાસ્તવિક અને સમૃદ્ધ છે. તેની સરખામણીમાં કલ્પનામાં વસ્તુ પૂરી જ ઉપરિચિત થાય છે. એક સાથે આવે છે; તેમાં ભૂલ થવાની શક્યતા નથી અને છતાં પ્રત્યક્ષ યાનની સરખામણીમાં, કલ્પનામાં વિગતોની દરિદ્રતા છે.

પ્રતિમાની સામગ્રી, વસ્તુઓના જગતમાંથી આવે (જેમ કે ફોટોગ્રાફ, ફાતરણી, પેઇન્ટિંગ વગેરે). અથવા માનસિક જગતમાંથી આવે (જેમ કે લાગણી, હાવભાવ વગેરે) પરંતુ તેનો હેતુ ઉમેદમાં સરખો હોય છે અર્થાત્ ગેરહાજર કે અદૃશ્ય વસ્તુઓને કલ્પિત રીતે ઉપરિચિત કરવાનો હેતુ પ્રતિમાનિર્માણમાં અભિપ્રેત છે.

ધારો કે મારા મિત્રને હું યાદ કરવા માણું છું. તેના ચહેરાની હું કલ્પના કરું છું. પરંતુ તેની માનસપ્રતિમા મને સજીવ ન લાગે—ઝાંખી લાગે. તેના ચહેરાના લાવનું મંકમાલુ ન થાય. હું ખીન્ને વિકલ્પ પસંદ કરું. તેનો ફોટો જોઈ અને માનસપ્રતિમા કરતાં વધારે વિગતો તેમાં જોઈ શકું પરંતુ મને તેમા કશુંક ખૂટતું લાગે. પછી હું તેનું વ્યંગચિત્ર—કાર્ટૂન જોઈ તેમાં જાણી જોઈને તેના ચહેરાને વિચિત્ર બનાવવામાં આવ્યો હોય અને છતાં તેની લાક્ષણિકતા પ્રગટ થઈ શકી હોય. આમ માનસ-પ્રતિમા, ફોટો કે કાર્ટૂન એ ત્રણેનું ધ્યેય વાસ્તવિકતા પ્રતિબિંબિત કરવાનું છે. ત્રણેનો વિષય એક જ છે. ત્રણેયનું સ્વરૂપ સરખું હોવા છતાં તેની સામગ્રી ભિન્ન છે. ફોટોગ્રાફ અને કાર્ટૂનચિત્રની સામગ્રી માનસપ્રતિમા કરતાં ભુદી છે. આ દૃષ્ટિએ કલ્પિત પદાર્થોનું એક જુદું જગત નથી. કલ્પનામા આ જ જગતની વસ્તુઓને ભુદા રૂપમાં સંગઠિત કરવામાં આવે છે. પ્રતિમા અનુપરિચિત વસ્તુનો સંકેત છે.

પ્રત્યક્ષ અને કલ્પનાવ્યાપારનું કેટલીક વાર એક જ અનુભવમાં મેળાજન થાય છે. એટલે કે જેનો પ્રત્યક્ષ અર્થ ગ્રહો છે તે પદાર્થ 'ઠ' એક ખીલ પદાર્થ 'થ'નો નિર્દેશ કરે છે. 'ઠ' મંડિત છે અને તે 'થ'ની પ્રતિમા ઉપજાવે છે. ધારે કે એક કલાકાર ખીલ કલાકારની નકલ કંતો દોડ અને નકલની મદદથી પ્રેક્ષકનું મનોરંજન કરતો દોડ. સાર્વ આ દૃષ્ટાન્ત સમર્થને પ્રત્યક્ષીકરણ, અણુકરણ અને કલ્પનાની પ્રક્રિયા એકમીજ સાથે કેવી રીતે જોડાઈ જાય છે તેની સમગ્રતી આપે છે. 'ઠ'ના વર્તનને જોઈને આપણને 'ઠ' કાની નકલ કરે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે 'થ' કે જે ગેરદ્રશ્ય છે તેની કલ્પના આપણા મન સમક્ષ અસ્પષ્ટ દેતી તે 'ઠ'ની ચેત્નાઓને અર્થ ધરાવવાથી ઉદ્ભવે છે. આ કલ્પના વ્યાપાર આંતરપ્રેરણા (Intergation) અને અનુમૂલિ (Inclination) બંને સંમાવેસા છે અનુકરણને લીધે જ માત્ર માનસપ્રતિમા ઉત્પન્ન થતી નથી પરંતુ અનુકરણનું નિરીક્ષણ થતું દોષ તેદરમાન નવા સ્વરૂપે કલ્પનાનું સંયોજન થતું જાય છે એટલા માટે પ્રેક્ષકા નિર્બળ કરી શકે છે કે અણુ કરણ ખરેખર સાર હતું કે નાજી હતું

માનસપ્રતિમા (Image)માં વ્યક્ત થતું પાત્ર અસત્ (unreal) દોષ છે. તેની સાથે વાસ્તવિક વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. તેની સાથે બાવહાર કરતા માટે આપણે પશ્ચ કાલ્પનિક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી પડે કલ્પિત પાત્રો સદૈવ નિષ્ક્રિય છે આપણે તેમાંથી મન હાવી લઈએ તો તે ધન્યતામાં સરી જાય છે આવી કલ્પિત ઉપસ્થિતિને સદા જીવન રાખવાના કૃત્રિમ પ્રયત્નો કરવા પડે છે તે આપણી છબીઓને છછેડે છે; લીમ બનાવીને અમંતુષ્ટ રાખે છે. કલ્પના દ્વારા કાઈના માનસચિત્રને મારા'મન સમક્ષ હું ઉપસ્થિત કરું એટલે પછી તેને વિશે માત્ર મનમાં અનેક અપેક્ષાઓ જાગૃત થાય છે અને આ અપેક્ષાઓ આ કલ્પિત પદાર્થ પૂરી કરી શકે નહીં. મારી સાચી લાગણીઓ અને છબીઓ કલ્પિત પાત્ર સાથે બગાડે જવા માગે છે. હરિયાનું માણી

તરસ્યા માણસને જે રીતે હંછેડે તે રીતે એક ચિત્ર કે ફોટો કે માનસ-
પ્રતિમા, જોનાર કે કલ્પના કરનારને હંછેડે છે. માનસવિકૃતિઓના કેટલાક
પ્રકારોમાં જ્યારે કલ્પનાનો અતિરેક થાય છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતાની બધી
લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓ કોઈ કલ્પિત પાત્ર કે સ્થિતિની આસપાસ
કેન્દ્રિત કરે છે અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં અનુકૂળ ન થવાનું નથી.
સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ કલ્પના એનાના એક નવીન પ્રકારનું પરિવર્તન છે.
એનાના કાર્ય નિર્ણય કરવાનું છે માટે કલ્પનારૂપી એનામાં પણ જે
વિષયની માનસપ્રતિમા ઉદ્ભવી હોય તેની ગેરહાજરીનો નિર્દેશ થાય છે.
એક ચિત્રકાર સાચા રંગો પૂરીને તેના ચિત્રદ્વારા અવાસ્તવિક વસ્તુની કલ્પના
નિર્માણ કરે છે. ખરું સૌન્દર્ય ચિત્રના રંગનું નથી પરંતુ તેનાથી ઉદ્ભવતી
કલ્પિત વસ્તુની પ્રતિમાનું છે. રંગો સાચા છે પણ ચીતરેલા દૃશ્યનું સૂચન
કરવા પૂરતું જ તેમનું સાદસ્ય મૂલ્ય છે, તેથી જ રીતે હેમ્મેટનું પાત્ર
લગ્નવતો કલાકાર એક રીતે મિથ્યા ભૂમિકા ભજવે છે કારણ કે
હેમ્મેટ તે સાચો નથી, પરંતુ તેના હાવભાવ, વાણી વગેરે તે સમય પૂરતા
ખરેખર એ પાત્રને મળતા આવે છે, કારણ પાત્ર લગ્નનારનાં સાચાં
આંસુ પણ કલ્પિત પાત્રની કલ્પના નિર્દેશ છે એટલે તેમાં સાચી
કલા દેખાય છે : "It is not the character who becomes
real in the actor, it is the actor who becomes
unreal in the character."

કલા અને વાસ્તવિકતા એકબીજાથી વેગળાં છે અને કલ્પના જ
કલાનું હાર્દ છે. કલાકાર વાસ્તવિકતાનો ઉપયોગ કરે ત્યારે પણ તે કોઈ
અનુપરિચિત કલ્પિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરવા માટે કરે છે એટલે જ સૌન્દર્ય
કદાપિ વાસ્તવિકતામાં હોતું નથી. માનસપ્રતિમાનું અસ્તિત્વ કલ્પનામાં
અનિવાર્ય છે. અસ્તિત્વ ન ધરાવનાર તરીકે અથવા ગેરહાજર. બાંહેધ
તરીકે અથવા બીજે અસ્તિત્વમાં હોય તે વસ્તુ તરીકે કલ્પનાની બાંહેધ
નિર્દેશક હોય છે.

(૪) માનવસ્વાતંત્ર્ય

માનુસના અસ્તિત્વનું મૂળશૂત સત્ય એ એ છે કે માનુસ કંઈ કરે છે અને સ્વયંચેરિત કાર્યો કરે છે આવા કાર્યો પોષકી છે પોષેની પસંદગી અમુક જીવનરીતિ અથવા તો જીવન પદ્ધતિનું દર્શિતિ વ્યાપ્ત કરે છે પોષના સદર્ભમાં વસ્તુઓ મૂલ્યવાન બને છે જનની વસ્તુઓ પોષને ઉપકારક, અવરોધક અથવા તેનાથી અલિપ્ત હોય છે પોષ ચેતના સમક્ષ એક પ્રાપ્ત કરવા લાયક બાબત તરીકે ઉપરિધન થાય છે વસ્તુરૂપ સત્ (Being-નાના-સ્વરૂપ)થી ચેતનરૂપ સત્ બિન્ન છે તે જાતનું આત્મિક જ્ઞાન મુક્તિના પાયામાં છે તત્ત્વિક રીતે, માનુસે મુક્તિ મેળવવાની નથી માનવી મુક્ત જ છે વસ્તુ તેની મુક્તિ તેને આત્મિક જ્ઞાન હોતું નથી પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ આ મુક્તિ પ્રપ્ત થાય છે નિર્ણય કરવાની જરૂરિયાતમાંથી બચી શકાતું નથી. પોનાની બાબતોમાં બીજા નિર્ણય કરે એમ કહેવામાં પણ એક નિર્ણય સમાવેલો છે તાર્ત્વિક દષ્ટિએ 'ચેતના' અને 'પસંદગી' (Choice) સંબંધ પર્વાધરૂપ છે એ તે પત્રે માનુસ એવા નિર્ણયો લઈ શકે છે કે તેનું આખું જીવન ઢિન્નબિન્ન સર્ષ જલ અથવા તો નહુ રૂપ ધારણ કરે છે પ્રતિપત્તિ, પસંદગી દ્વારા માનવી નહુ જીવન સર્જે છે જૂનકાળના વગ્ન નીચે પણ મુક્ત ચેતના હજાર્ષ જતી નથી સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા આપી શકાય નહીં. માનવસ્વાતંત્ર્યનું અસ્તિત્વ તેના સરસ્તી પહેલા આવે છે ચેતનાની પદ્ધતિ (Transcendence) સ્વાતંત્ર્યનું ચિહ્ન છે અમુક પરિચિતિ અસત્ત્વ તેનું વ્યાપ્ત ત્યારે જ જ્ઞાન કે તેના કરતાં સારી સિધ્ધિનું અસ્તિત્વ મુક્ત રીતે કલ્પી શકાતું હોય (Ideas Nothingness) સારાથ કે ચેતના, પસંદગી, સ્વાતંત્ર્ય ત્રે સંબંધ સમાનાર્થી છે. જેની છંદા થાય તે તરત જ મળી જાય-આવે 'સ્વાતંત્ર્ય'ના અર્થ સાર્વજનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં નથી 'પસંદગી'નું સ્વાતંત્ર્ય માનવીનું 'તાર્ત્વિક' સ્વાતંત્ર્ય પર્વત ઉપર ચડતા, રસ્તામાં આવેલો ખડક આપણા મનેજાથી અદસ્ય

યર્ષ જાય એવું બાલિશ કે કલ્પિત સ્વાનંત્ર માણસને નથી, પરંતુ પર્વત
 ચઢવાનું ધ્યેય માણસ સ્વનાત્ર રીતે પસંદ કરી શકે છે અને 'ખડક' કે
 'અરૂંધતા' આ ધ્યેયની પસંદગીને લીધે 'વિધ્ન' બને છે 'વિધ્ન' કે 'અવ
 રોધ'નું અસ્તિત્વ સ્વાનાત્રને લીધે છે. પર્વતના દશ્યનો આનંદ માણુનારને
 તેમા આવેલા મોટા ખડકો વિધ્નરૂપ લાગતા નથી કાણુ કે તેનું ધ્યેય
 પર્વતારોહકો કરતા જુદું છે સ્વાનાત્ર અમુક પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયેલું
 છે પરંતુ સાર્વની દલીલ મુજબ આવી પરિસ્થિતિઓ ન હોય તો સ્વાતંત્ર્યનો
 કોઈ અર્થ નથી માણુસના અગાધિત સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારનાર સાર્વનો
 સિદ્ધાંત તત્ત્વચિંતનના છેલ્લા એ હજાર વર્ષોમા સફુથી વધુ આન્યતિક
 છે તેવો સેવ્વનનો મત છે ધ્યાન, જૂતકાળ, વાતાવરણ, અન્ય વ્યક્તિનું
 અસ્તિત્વ, અને મૃત્યુ આ પાંચ બામતો માનવસ્વાતંત્ર્યના અવરોધો તરીકે
 સાર્વ સ્વીકારે છે વ્યક્તિ અમુક સ્થાનમા છે પરંતુ 'સ્થાન' તેને માટે
 ઉપકારક પણ હોઈ શકે અને અવરોધક પણ હોઈ શકે એક ગરીબ
 કારીગરને પોતાના વર્તમાન વસવાટનું સ્થાન હતાશ કરે છે કારણુ કે તેની
 મુક્ત કલ્પના દ્વારા તે નવું સારું સ્થાન ધ્યેય તરીકે સ્વીકારી શકે છે કોઈ
 પણ વસ્તુને અવરોધ ગણવો કે નહીં તે સ્વનાત્ર પસંદગીનું પરિણામ
 છે તે જ રીતે પોતાના જૂતકાળનો વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે અર્થ ધટાવી
 શકે છે જૂતકાળમા કોઈ વ્યક્તિ યુનેગાર હોય તો તે હમેશા યુનેગાર
 રહે તેવું બનતું નથી જૂતકાળ વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ બની જાય છે પણ
 જૂતકાળને કેન્દ્રે આરો વર્તમાન અને ભાવિને અસર કરવા દેવો તે વિશે
 વ્યક્તિને સ્વાનાત્ર્ય છે જોકે પોતાનો અગત જૂતકાળ અત્યારે વ્યક્તિ ફેરવી શકે
 નહીં અસ્તિત્વવાદી ઉકેલ દર્શાવતા સાર્વ દલીલ કરે છે કે માણુસને પોતાનો
 જૂતકાળ ન જીરવી શકાતો હોય તો આપઘાત કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય તો છે જ
 તેની જ રીતે વાતાવરણના પરિણામો સ્વાનાત્ર્યનો ઉપયોગ કરવાની સામગ્રી
 પૂરી પાડે છે 'To be free means to be free in order
 to act.' 'પરંતુ અસ્તિત્વ 'સ્વ'ના અસ્તિત્વ માટે નિર્માણ થયેલી

પરિચિતિ છે. માણસ અમુક કુટુંબ, શાળા, સંસ્થા અને દેશનો સભ્ય છે; નાગરિક છે. અને બીજી વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય હકીકત છે. પરંતુ માનવીઓની વાસ્તવિક આંતરક્રિયા સ્વાનંત્ર્ય વગર અશક્ય છે તેમ સાર્વ માને છે. જાણ આવી આંતરક્રિયાનું મહત્ત્વનું સાધન છે. બીજાએ સંગઠિત કરેલા જગતમાં માણસ પ્રવેશે છે પરંતુ માણસ પોતે પોતાની રીતે આંતરવ્યવહારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વ્યક્તિઓ એકબીજાના સ્વાનંત્ર્યને અર્થઘટિત કરે છે પરંતુ સ્વાનંત્ર્યના ઉપયોગથી જ તેમ બની શકે છે.

મૃત્યુ

સાર્વના સ્વાનંત્ર્યના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં ‘મૃત્યુ’ વિશે સાર્વની વિચારણા ધણી રસપ્રદ છે. શું મૃત્યુ માનવસ્વાનંત્ર્યને બાધક ન ગણી શકાય? સાર્વનો મૃત્યુનો ખ્યાલ હાઇડેરના. ખ્યાલથી લિન્ન છે. હાઇડેરના મત મુજબ મૃત્યુ માનવીની એનાને તીવ્ર બનાવે છે. મૃત્યુ આપણા પરિમિત અસ્તિત્વનું હાર્દ છે. આપણી જાતને સમગ્ર સ્વરૂપમાં નિકાળવી હોય તો આપણે મૃત્યુને કેન્દ્રમાં રાખવું જોઈએ. મૃત્યુ વ્યક્તિના જીવનને અર્થ આપે છે. સત્ તત્ત્વ પ્રત્યે અભિ-મુખ્ય કરે છે. મૃત્યુને પોતાની અંગત શક્યતા તરીકે સ્વીકારીને મૃત્યુને આત્મસાત્ કરવાનું હાઇડેરનું સૂચન છે (Humanization of death). માર્ક ‘મૃત્યુ’ બીજા ઘેરનું ‘મૃત્યુ’ નથી હાઇડેરના મન મુજબ ‘મૃત્યુ’ અંગત શક્યતા છે અને મૃત્યુ અનિવાર્ય હોવાથી માનવસ્વાનંત્ર્યને બાધક છે. આ મૃત્યુનો ભવ દરેક વ્યક્તિને હોય છે; જીવનને જ બધું મૂલ્ય આપનાર મૃત્યુથી કરે છે. પરંતુ હાઇડેરની દૃષ્ટિએ મૃત્યુની શક્યતાનું જાન માણસને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જાગૃત કરે છે; પોતાની એકલતા અને શૂન્યતા પ્રતીતિ કરાવે છે.

સાર્વ હાઇડેરનું મંતવ્ય સ્વીકારતા નથી. સાર્વના મન મુજબ મૃત્યુ અર્થહીન છે. પોતાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત સમયમાં ચલાવું છે તેમ જાણનાર

માણસને જીવન પણ અર્થહીન જણાય છે. ઉપરાંત મૃત્યુ માણસના સ્વાનંત્ર્યને બાધક નથી કારણ કે મૃત્યુ એવો અનુભવ નથી કે જેને પાર કરીને ફરી પાછો માણસ પોતાની જિંદગી શરૂ કરી શકે. વ્યક્તિ પોતાના મૃત્યુને એક સાક્ષીની તટસ્થતાથી કદંબી શકે નહીં. મૃત્યુ ખુદ એક શક્યતા નથી પણ તે બધી શક્યતાઓનો નિશ્ચિત અંગ છે. મૃત્યુને નાટકના છેલ્લા અંક સાથે સરખાવી શકાય નહિ. મૃત્યુથી જીવન પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ સાર્વ સ્વીકારતા નથી. વસ્તુનાં સાર્વ જીવનને પણ અર્થહીન ગણે છે: 'It is absurd that we are born, it is absurd that we die.' મૃત્યુ પામેલો માણસ બીજી વ્યક્તિની ચેતનાનો વિષય બને છે. તે માત્ર જૂતકાશીન બની જાય છે. મૃત્યુ, સ્વાનંત્ર્યની બાબત સીમા છે; અવરોધ નથી. પોતાનું ધ્યેય ન મેળવી શકવામાં જેમ ખરાબ હવામાન માણસને નડે તેમ મૃત્યુ નડતું નથી, કારણ કે ખરાબ હવામાન હોવા છતાં ધ્યેયનું અસ્તિત્વ તો રહી શકે છે ત્યારે મૃત્યુ થાય એટલે ધ્યેય કે પસંદગીનું તત્ત્વ પાછળથી ટકી રહેતું નથી. ધ્યેય મેળવવાની ઇચ્છા ટકી હોય તો જ તેમાં વિઘ્નરૂપ વસ્તુ સ્વાનંત્ર્યને બાધક ગણી શકાય પરંતુ મૃત્યુ થાય ત્યારે તે પ્રકારની કોઈ પરિસ્થિતિ હોતી નથી. સાર્વ એવી કલ્પના રજૂ કરે છે કે કેદીઓને મોતની સગ્ન દરમાવવામાં આવી હોય અને રોજ તેને માટે બહાદુરીથી કેદીઓ તૈયાર થતા હોય અને તે દરમિયાન જ કોઈ એવી રોગથી તેમનું મૃત્યુ થાય તેવી દશા બધાં માણસોની છે. મૃત્યુની આગાહી થઈ શકતી નથી. મૃત્યુની વ્યાખ્યા આપતાં સાર્વ લખે છે: 'Death is the possible negation of my possibles'. એપિક્યુરસની જેમ સાર્વ પણ માને છે કે મૃત્યુ એક જ એવી ક્ષણ છે કે માણસે પોતે જીવવાની હોતી નથી.

(૫) આત્મભ્રમંત્ર (Bad Faith)

આત્મવચના (self-deception)નું પ્રયક્ષરણ કરતાં સાર્વ એક દરક રપ૦૪ કરે છે. જુદાં જુદાં એટલે બીજી વ્યક્તિઓ સત્ય છુપાવ-

વાનો પ્રયાસ; આત્મપ્રપંચમાં વ્યક્તિ પોતાથી સત્ય ધ્રુપાવે છે. સાર્વ 'અચેતન' મનના સિદ્ધાંત દ્વારા 'આત્મપ્રપંચ'ની સમગ્રતા આપના નથી.

અસ્તિત્વની બે કક્ષાઓ છે: (૧) ઉપક્રિતરૂપ અસ્તિત્વ (Facticity), અને (૨) પારત્રામિતા (transcendence). વર્તમાનમાં જેવું છે તેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્વીકારી લેવું તે ઉપક્રિતરૂપ અસ્તિત્વનું લ્લાન છે. દા. ત. દેખ છે, શ્રી છે, પૂર્વ છે વગેરે આખી પરિસ્થિતિ જેવી છે તેવી જ સ્વીકારવામાં માત્ર ઉપક્રિતરૂપ અસ્તિત્વ છે. તેથી વિરુદ્ધ ચેતનાની મુક્ત પ્રસંગી દ્વારા વસ્તુઓના વર્તમાન અસ્તિત્વને પાર કરી તેને ધ્યેયપ્રાપ્તિના સંદર્ભમાં વિચારવામાં પારત્રામિતાનું લક્ષણ રહેલું છે. દા.ત. તોફાની બાળક સમક્ષ 'તે બહુ સારું કંઈ' એવું વિધાન અમુક હાવભાવ સાથે કરવામાં આવે તો આ શબ્દોનું કટાક્ષમુક્ત પ્રયોજન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ વાક્યનો ઉપક્રિતરૂપ અર્થ પણ છે અને તેના દ્વારા સૂચવાતો કટાક્ષરૂપ અર્થ પણ છે. તેવી જ રીતે માણસના વર્તનનો અથવા તો એકાએકનો સીધો સરળ અર્થ પણ છે અને તેની કોઈ શૂદ્ધ ધ્રુવજી વ્યક્ત કરતો અર્થ પણ હોઈ શકે છે. આત્મપ્રપંચમાં, આ બે કક્ષાઓ વચ્ચેનો ફરક અવગણવામાં આવે છે અથવા તો એક જ પરિસ્થિતિમાં વારંવાર આ બંને કક્ષાએ જીવવામાં આવે છે. ચેતનાની સંદિગ્ધતા આવી પ્રક્રિયા માટે જવાબદાર છે. ચેતના જે 'છે' તે 'નથી', અને જે 'નથી' તે 'છે'. સાર્વના સિદ્ધાંત મુજબ ચેતના પ્રવાહીરૂપ છે, પરિણામે સતત પરિવર્તનશીલ અને મુક્ત છે એટલે વસ્તુઓની જેમ તેને માત્ર ઉપક્રિતરૂપ અસ્તિત્વ નથી.

અસ્તિત્વની આ સંદિગ્ધતાનું સાર્વ એક બહુ રસપ્રદ દૃષ્ટાંત આપે છે. સાર્વની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા અને ફિલસૂફ તરીકેનું સામર્થ્ય આ દૃષ્ટાંતમાં જેવા મળે છે. એક પુરુષ એક સ્ત્રીને હોટેલમાં મળે છે. પુરુષની બધી એકાએક તેના પ્રેમને પ્રગટ કરનારી હોય છે. પુરુષ પ્રેમમાં

આગળ વધવા માટે છે અને છતાં રૂપરૂ રીતે પોતાનો છંગદો નાથેર કરતો નથી. અસ્તિત્વની આ પારગામિનાની સપાટી છે, પરંતુ તે સ્ત્રી, પુરુષના શબ્દો અને ચેષ્ટાઓનો સીધો અને સરળ અર્થ કરે છે. જાણે કશું જ બન્યું નથી તેવું માનીને બે સાર અપરિચિત વ્યક્તિઓની જેમ તેઓ વર્તે છે. અહીં માત્ર હકીકતરૂપ અસ્તિત્વની સપાટી છે. સ્ત્રીને પોતાની નિર્ણય લેવાની ક્ષમ્બે લંગાવવી છે અને છતાં તદ્દન શુભાવી દેવી નથી. તેના પુરુષમિત્રનું વર્તન તદ્દન અલિધ્ત ધર્મ જાય તેવું તે ધ્મઠતી નથી અને છતાં પ્રેમ કબ્બલવા માટે તેટલા સમય પૂરતી તેની તૈયારી નથી. તે સ્ત્રી જાણે છે કે આ પુરુષની વાણી અને વર્નન માત્ર તેના શ્દ અર્થમાં જેવાં સમજી શકાય તેવાં જ નથી અને છતાં તે તેની ચેષ્ટાઓના સૂક્ષ્મ સંકેતોને તે સ્વીકારવા માગતી નથી. માત્ર વર્નમાન સપાટીએ તે આ અનુભવ વ્યાપ્ત રહે તેમ ધ્મછે છે. સ્ત્રી પોતાના શરીરને પશુ વસ્તુરૂપ અસ્તિત્વ આપી દે છે. પુરુષના હાથમાં તે સ્ત્રીનો હાથ હોય છે ત્યારે પશુ જાણે તેમાં કોઈ ઉધ્મા રહેતી નથી. અસ્તિત્વની પારગામિના અવગણીને માત્ર હકીકતરૂપ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આત્મપ્રપંચ છે. તેમાં સત્યને પોતાની જાનથી હુપાવવાની ચેષ્ટા છે. આ પરિગિધિતિ શક્ય બને છે તેનું કારણ એ છે માણસ અસ્તિત્વની બે કક્ષાએ જીવે છે.

ખીજું દષ્ટ ત લઈએ. એક ચોર બ્યારે એમ દલીલ કરે કે તે મજબૂર હતો, તે પારિસ્થિતિનો શુભામ હતો અને તે હમેશા ચોર તરીકે ઓળખાવો ન જોઈએ ત્યારે તે એમ કહેવા માટે છે કે પોતાના સ્વાતંત્ર્યથી તે પોતાનો જૂતકાળ ભૂંસી નાખીને નવું જીવન શરૂ કરી શકે છે. અહીંયાં માત્ર પારગામી અસ્તિત્વનો જ સ્વીકાર જણાય છે. આની દલીલ કરનાર વ્યક્તિ પોતાનું હકીકતરૂપ અસ્તિત્વ અવગણે છે અને તેથી આત્મવચનનો ભોગ બને છે.

તે જ રીતે નૈતિક ઉપદેશક બ્યારે શુનેગારની ટીકા કરના હોય ત્યારે તેઓ જે આ લોકોને સુધરવાની કોઈ શક્યતા નથી તેમ માને તો

તેમાં પણ આત્મપ્રપંચ રહેતો છે કારણ કે પારગ્રામિના (Transcendence) નો નકાર કરવામાં આવ્યો છે. એક 'પરધર' ને અર્થમાં 'પરધર' છે તે અર્થમાં એક 'ચોર' ચોર રહેતો નથી કારણ કે તેનું બિવિધ બદલી નાખવા તે મુજબ છે અને સમર્થ છે. માનવીનું અસ્તિત્વ વૃદ્ધિ અને પરધરોના અસ્તિત્વ જેવું નથી. ટૂંકમાં 'ચોર' નો એમ જ માને કે તે ખરેખર ચોર નથી તો આત્મપ્રપંચ છે કારણ કે જૂનકાળમાં તે ખરેખર ચોર હતો તે બાબત અવગણી શકાય નહીં. તે જ પ્રમાણે નો દ્રઢ એમ માને કે એક વખત ને ચોર હતો તે હમેશાં હશે તો પણ આત્મપ્રપંચ છે કારણ કે માનવજાતેની શક્યતાનો અનાદર કરવામાં આવ્યો છે. વેધર તરીકે કામ કરતો માણસ તદ્દન વેધર જ નથી. તે પોતાની જામિકાની આરપાર જોઈ શકે છે. દરેક વ્યક્તિ જીવનમાં ધણી ભાગ ભજવે છે. તેમાંથી દ્રઢ એક જ જામિકા તેના આખા વ્યક્તિત્વને સમાવી લે છે તેનું ખાતરીપૂર્વક સ્વીકારી શકતું નથી. હોદ્દાનો 'વેધર' જાણે છે કે ધણી સોમની દૃષ્ટિએ તે માત્ર 'વેધર' છે છતાં તે પોતે 'વેધર' હોવા ઉપરાંત ધણું સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. વ્યક્તિની પ્રવાહી ચેતના સદૈવ મુજબ હોવાથી તેને દ્રઢ સ્થિર અને સઘન વ્યક્તિત્વમાં બાંધી લેવાનું શક્ય નથી. આપણું મૂલ્યાંકન નિરપેક્ષ નથી. જીતેગાર પોતાનું હકીકતરૂપ અસ્તિત્વ (Facticity) અવગણે અને સમાજ તેનું પારગ્રામી અસ્તિત્વ (Transcendence) અવગણે તો ખરેખર આત્મપ્રપંચનો ભોગ બને છે.

સાર્વત્રીક દૃષ્ટિએ માણસને પોતાની નિરાધારતાનું જ્ઞાન કષ્ટદાયક જણાય છે. ચેતનાની સ્વાયત્ત મૂલ્યનિર્માણની ક્રિયાથી માનવી ચિંતિત થાય છે. આવા સંજ્ઞાપ્રમાણો બચવા માટે માણસ એમ માનવા પ્રેરાય છે કે આ જગતનો દ્રઢ સર્જક છે, બધી વસ્તુઓના નિશ્ચિત અસ્તિત્વ છે, બધા બનાવોના નિશ્ચિત નિયમો છે, મૂલ્યો દૈવી આદેશ મુજબ ઘડાયેલાં છે અને માણસે માત્ર વિરાટ વિશ્વચોજનાન્ય એક અંશ તરીકે

પોતાનું કાર્ય કરવાનું છે. આવી વિશ્વવ્યાપી આધ્યાત્મિક મંકવનામાં માનવા-
થી વ્યક્તિગત જવાબદારી, સંઘર્ષ અને મૂલ્યોની સમસ્યાની તીવ્રતા
ઘટી જાય છે. ‘વ્યવસ્થિત જગત’(Serious world)માં માનવાથી
તે પોતાની નિરાધારતા અને આંતરિક એકલતા ઓછી કરવાનો મિથ્યા
પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ માનવીએ જીવન પ્રત્યે એક કલાકાર કે
ખેલાડીની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. કલાકાર કે ખેલાડીને પણ કલા કે
રમતના નિયમોને આધીન રહેવું પડે છે પરંતુ મનમાં તે સમજતો હોય
છે કે આ નિયમો માણસે જ બનાવેલા છે અને ધારે તો અમુક રમત
રમવી કે ન રમવી અને અમુક કલાકૃતિનું નિર્માણ કરવું કે ન કરવું એ
બાબત પોતે સ્વતંત્ર નિર્ણય કરી શકે છે.

વફાદારી કે સચ્ચાર્ધ (Sincerity) વિશે પણ આ જ પગિસ્થિતિ
છે. ‘તમારે પોતાની જાને વફાદાર રહેવું’ એવો આદેશ એક રીતે મિથ્યા
હિ કારણ કે માણસનું વ્યક્તિત્વ ક્યારેય પૂરું બંધાઈ ગયું હોતું નથી.
માણસ પોતે જીનકાળ પરત્વે સચ્ચાર્ધ દર્શાવી શકે છે અર્થાત્ પોતે જેવો
જીનકાળમાં હતો તેવો પોતાનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે
વર્તમાનકાળમાં તેનાં ધ્યેયો શું છે તે પ્રમાણિકતાથી સ્પષ્ટ કરવાં જોઈએ
પરંતુ વ્યક્તિનું કે માનવજાતનું કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપ કે ‘સત્ત્વ’ ન
હોવાથી માણસનું મૂળભૂત એવું કોઈ સ્વરૂપ નથી કે જેને જાગવી ગમવું
પડે. માનવીનું ‘સ્વરૂપ’ નિશ્ચિત છે તેમ માનવામાં આત્મપ્રપંચ છે.

(૧) પૂર્વમંડ

પૂર્વમંડુક્ત માનસનું પૃથક્કરણ સાર્વત્રિક પુસ્તક ‘Anti-Semite
and Jew’માં બહુ વિગ્નારથી કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં યહૂદી-
વિરોધી પૂર્વમંડની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સીકની હૂકે આ પુસ્તકને
એક બહુ જ સમૃદ્ધ મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ તરીકે વર્ણવ્યું છે.

પૂર્વમંડ અને મંતવ્યનો તફાવત દર્શાવતાં સાર્વત્રિક સૂચકો ૧૧ કે
મંતવ્યો અનુભવથી ઘટાય છે અને તેની વિરુદ્ધ જતી કોઈ હકીકત

જાણુવા મળે ત્યારે મંતવ્યો જાણી નાખવામાં આવે છે. મંતવ્યના પદો અને વિરુદ્ધમાં દલીલો કરી શકાય છે. તેને સાબિત કરી શકાય, દબ કરી શકાય અથવા ખોટું પુરવાર કરી શકાય. મંતવ્યો બોદિક શ્લોકોમાં હોય છે. તેથી વિરુદ્ધ, પૂર્વમંડ અનુભવથી ઘડતો નથી પણ અનુભવને ધરે છે. દા.ત. એક ઓને એક યહૂદી વેપારી છેતરી જાય તો તે ઓ એવી દલીલ કરશે કે તે 'યહૂદી' છેતરી ગયો અને અહીં 'વેપારી' તરીકે તેને ધિક્કારવાને જાહેરે યહૂદી તરીકે તેને ધિક્કારવામાં આવે છે. આ હકીકત હશે કે પહેલા પર્મંદ કરેલા પૂર્વમંડના અનુમંધાનમાં અનુભવનો અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે. પહેલા યહૂદીઓ વિશે અમુક પૂર્વમંડ સ્વીકાર્યા પછી યહૂદીના વર્તનને તેવા જ રૂપમાં જોડે એ યહૂદી વિરોધી માનસનું પન્જિયામ છે. પૂર્વમંડમાં આ હકીકતોની અવગણના થાય છે, ત્યાં તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી.

પૂર્વમંડ વ્યક્તિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઉપર છવાઈ જાય છે. તેનાથી વ્યક્તિની જીવનરીતિ નક્કા થાય છે. પૂર્વમંડ આવેશરૂપ (Emotional) જીવનરીતિ છે સાર્વજનિક આવેશના સિદ્ધાંત મુજબ વ્યક્તિ આવેશમાં જતનને પોતાની નની રીતે જીએ છે. તે પ્રભાવે નિરસ્કારને સીધે અમુક વ્યક્તિઓને 'યહૂદી' તરીકે જણવામાં આવે છે

યહૂદી વિરોધી માનસનું પ્રયત્નરૂપ કરના સાર્વ જણાવે છે કે 'If the jew did not exist, the anti-Semite would invent him' યહૂદીઓ ન હોત તો એન્ટી-સેમાઈટ તેનું સર્જન કરશે આ વિધાન દ્વારા સાર્વ એવું સૂચવે છે કે પૂર્વમંડ કે દોષપ્રતિ રાખનાર વ્યક્તિ પોતે આવી પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે યહૂદીઓનો વિરોધ કરનારાઓએ 'યહૂદીપણા'નું જ્ઞાન યહૂદીઓમાં પ્રગટાવ્યું છે. પોતાના વ્યક્તિત્વને સહામતી આપવા, પોતાના કાર્યોનું સમર્થન કરવા અને પોતાની મર્યાદાઓ જીપાવવા કે ઢાકવા માટે વ્યક્તિ પૂર્વમંડ અને દોષ-પ્રતિથી વર્તન કરે છે. ખીજી વ્યક્તિ કે આજો વંશ જાહનામ કરીને તેનું

અવમૂલ્યન કરીને એક પ્રપંચ રચવામા આવે છે અને તેના મૂળમા માણસનો પોતાના અસ્તિત્વની માવજત કરવાનો સ્વાર્થ છુપાયેલો છે પોતાની નિષ્ફળતાની જવાબદારી બીજા ઉપર આરોપિત કરવાથી વ્યક્તિ નો અહંકાર સંતોષાય છે. યહૂદીઓનો જૂથ ગમાવેશ (Group III Poliment) શક્ય ન બનાવવા માટે ફ્રેંચ અને જર્મન લોકોએ બીજા વિશ્વયુદ્ધમા પ્રયત્નો કર્યા હતા. યહૂદી ગમે તેવો બહાદુર હોય, અદિયાતો હોય તો પણ આખરે તે 'યહૂદી' છે તેવું સ્વીકારીને 'એન્ટી-સેમાઈટ' તેનો વિરોધ કરે છે. 'એન્ટી-સેમાઈટ' સાર્નની દષ્ટિએ કાયર છે, અપ્રમાણિક છે કાણ કે તે યહૂદી વિશેના પૂર્વગ્રહથી બધાઈ ગયો છે. પોતાની કાય તો અથવા અસહ્યમતી છુપાવવા માટે બીજા વશ કે ધર્મ કે જાતિના લોકો પ્રત્યે આક્રમકતા રાખવામા આવે છે. યહૂદી વિરોધી વ્યક્તિ પોતે યહૂદી નથી એ જ બાનગને એ એક મહાન સિદ્ધિ ગણે છે. યહૂદીઓની બધી સિદ્ધિઓ તેઓ માત્ર યહૂદી હોવાથી અવગણવામા આવે છે તે જ રીતે એન્ટી-સેમાઈટની બધી નિષ્ફળતાઓ તેઓ યહૂદી નથી માટે અવગણી શકાય છે. હા તો, પૈસાનો કાગજમયો ઉપયોગ ને યહૂદી કરે તો એ 'લોબી' ગણાય અને બિનયહૂદી તેવું કરે તો એ 'વિવેકધુદિવાળો' ગણાય. બિનયહૂદીઓમા જે 'સ્વમાન' ગણાય એ યહૂદી ઓમા ઉદ્ધતાર્થ કહેવાય. પૂર્વગ્રહને લીધે સાચું મૂલ્યાંકન મળતી શકતું નથી.

પોતાની સામે પૂર્વગ્રહનું અસ્તિત્વ જાણનાર યહૂદીઓનું વર્તન પણ પ્રમાણિક અથવા અપ્રમાણિક બને છે. અપ્રમાણિક યહૂદી પોતાની પરિસ્થિતિનો બૌદ્ધિક સ્વીકાર કરવાને બદલે તેમાથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યહૂદીઓમાથી કેટલાક પોતે 'યહૂદી' છે તેવું જાન હાર કરવા માગે છે. તેઓ પોતાનું 'યહૂદીપણું' ગુમાવીને એન્ટી-સેમાઈટના સમાજ મા અનામી અસ્તિત્વ ઇચ્છે છે. આ સ્થિતિ વિશે સાર્ન કટાક્ષ કરે છે કે 'There is no one more anti Semetic than the Jew'. યહૂદી વિરોધી પૂર્વગ્રહનું પૃથક્કરણ સાર્નની દષ્ટિએ તમામ પ્રકાર

તા પૂર્વમુદને મટિ સારું છે. લઘુમતી કોમને કે અન્ય ધર્મની પ્રત્યે
કચડી નાખી પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવવાની જતિને લીધે આ આત્મપ્રપંચ
સર્ગાય છે.

(૭) અસ્તિત્વશૂદ્ધી મનોવિશ્લેષણ Existential Psycho-analysis

ફ્રાઇડના મનોવિશ્લેષણની જેમ સારું પણ મનોવિશ્લેષણનું દષ્ટિ-
બિંદુ રજૂ કર્યું છે. જે કે સારું આ સંદર્ભમાં દર્ષિત સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું
નથી પરંતુ તેમના 'Being and Nothingness' પુસ્તકમાં તેણે
આસ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સારું ચેતનાના સ્વરૂપ ઉપરથી એવો નિર્ણય તારવે છે કે ચેતનરૂપ
અસ્તિત્વ (For itself) વસ્તુરૂપ (In itself) બની જવા માટે છે
અર્થાત્ ચેતના નિષેધક છે—સામગ્રી વગરની છે—વસ્તુઓ સમક્ષ ઉપરિધત
થાય છે; પરિણામે ચેતના પોતાની સત્યતાને સમૃદ્ધ કરવા માટે છે.
વસ્તુઓથી ભરી દેવા માટે છે. તમામ માનવપ્રજાતિઓનો હેતુ વસ્તુઓને
પોતાની કરી લેવાનો (Appropriation) છે. વ્યક્તિ વસ્તુઓ પોતાની
કરીને તેની સાથે તાદાત્મ્ય કેળવવા માટે છે અને આમ વસ્તુમય માર્ગ
જવાની તામ ઝંખના અનુભવવર્તનનું એક પ્રેરકબળ છે પરંતુ અતિ વ્યક્તિને
અર્પિતોય જ રહે છે કાંચ કે ચેતના અને વસ્તુઓ વચ્ચે હમેશાં અંતર જ
રહે છે. સારું આમ સમઢ અને માલિકીની જતિને મૂળસ્ત્ર પ્રેરણા માને છે.
કલાકાર પ્રતિમા બનાવે ત્યારે એને બેવડો આનંદ થાય છે, એક તો આ
સર્જનમાં પોતાનો ફાળો છે અને સર્જનના પરિણામરૂપ જે કલાકૃતિ
ઉદ્ભવી તેની માલિકીનો સંતોષ છે. જાન, ખાતુંપીતું, જ્વતીય કિંવો,
કલા વગેરે બધી પ્રજાતિઓમાં મૂળ હેતુ તેના વિષયને પામવાનો, ઉપભોગ
કરવાનો, તેમાંથી આનંદ મેળવવાનો અને વસ્તુઓની માલિકી મેળવી
લેવાનો છે ચેતના સ્વયં વસ્તુરૂપ નથી માટે વસ્તુઓ પામીને તે પોતાનું
સત્ જાળવી રાખવા માટે છે. વસ્તુ મેળવ્યા પછી તેના માલિક અને
તે વસ્તુ વચ્ચે એકલાનો સંબંધ સ્થપાય છે. અધૂરી હાલ્યો વસ્તુઓને

પામીને પૂર્ણ થાય છે. તેમ છતાં અસંતોષ રહ્યા જ કરે છે કારણ કે સાર્વત્રી વિચારણા મુજબ તાર્ત્વિક દષ્ટિએ ચેતનાનું સ્વયં સંપૂર્ણ રીતે વસ્તુમય જગતને પામી લેવાનું છે. આ આદર્શ અંતિ મિથ્યા (For-itself-in-itself) છે

સાર્વત્ર અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણની માત્ર રૂપરેખા જ આપી છે. તેમણે ચિકિત્સાસક્તિ સંશોધનો કર્યા નથી. ફોઈલ્ડ અને સાર્વત્રના સિદ્ધાંતોનાં સારથ અને બિન્નતાનો રસપ્રદ અભ્યાસ હેઝલ જાન્સે કર્યો છે તેની કેટલીક સાક્ષ્યિકતાઓ રજૂ કરીએ:-

(૧) ફોઈલ્ડ અને સાર્વત્ર વર્તનવાદીઓથી વિરુદ્ધ છે. કેઈ પણ વર્તનને માત્ર અમુક ઉદ્દેશો સામે અમુક યાંત્રિક પ્રતિક્રિયારૂપે ગણી શકાય નહીં. માણસના વર્તનનો સમગ્રતા (holism)ના દષ્ટિકોણથી અભ્યાસ થવો જોઈએ. (૨) બંને સિદ્ધાંતમાં માત્ર વારસાગત અને શરીરગંધારણના ધંદકા કરતાં વ્યક્તિની આંતરિક પ્રેરણાના તત્વને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. (૩) બંને સિદ્ધાંતમાં દરેક વ્યક્તિની 'અંતિમસિક પરિસ્થિતિ'ને મહત્ત્વની ગણવામાં આવે છે. વ્યક્તિને ચોક્કસ સામાજિક અને ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં જીવવાનું છે અને દરેક વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે આ પરિસ્થિતિ સાથેના અનુકૂલનની રીતો ઉપયોગમાં લે છે, પરિણામે વ્યક્તિનું માનસપ્રયક્કરણ તેની સમગ્ર પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં જ થઈ શકે. (૪) વ્યક્તિ પોતાને જે રીતે સમજી શકે તેના કરતાં ખીજ વ્યક્તિ (માનસચિકિત્સક) તેને વધારે તટસ્થતાથી સમજી શકે તેનું સાર્વત્ર ફોઈલ્ડની જેમ માને છે. (૫) ફોઈલ્ડની જેમ સાર્વત્ર માને છે કે વ્યક્તિનું બાહ્ય વર્તન તેના આંતરિક માનસિક જીવનને જુદે જુદે રૂપે અભિવ્યક્ત કરે છે.

ફોઈલ્ડ અને સાર્વત્રના સિદ્ધાંતોની તુલના કરતાં તેમની બિન્નતાની ધણી રસપ્રદ જાણતો મગી આવે છે. ફોઈલ્ડે નિયતિવાદ સ્વીકાર્યો વ્યક્તિને જૂતકાળમાં થયેલા અનુભવો તેના વર્તમાન અને ભાવિના વ્યક્તિત્વના પડતરના પાયામાં છે તેવું ફોઈલ્ડે જણાવ્યું. ઉપરાંત ફોઈલ્ડે પ્રાધ્યાવરણના

અનુભવેમાં જાતીયતા(Sexuality)ને વધારે 'મહત્વનું' તત્વ ગણી જાતી. આનંદને શરીરના સ્પર્શમુખના સંદર્ભમાં સમજાવતા ફ્રૅઈડે બાળકોને પોતાના શરીરના સ્પર્શથી થતાં શુભ અર્થોદ્ભાવનું આત્મરતિથી માંડીને જાતીય વિકાસના જુદા જુદા તબક્કાઓ વર્ણવ્યા અને મૂળભૂત કામના (Libido) જુદે જુદે રીતે કેવી રીતે કાર્યગત થાય છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. સારું જાતીય પ્રેરણાને આપતું બધું મહત્વ આપના નથી તેમના મને માણસના મૂળ પ્રેરણા માસિકીતી છે પોતાની વસ્તુ કરી લેવાની છે આ સંદર્ભમાં વ્યક્તિ પોતાની કેઈ મૂળભૂત જીવનરીતિ (Project of Life) પસંદ કરી લે છે અને તેને પરિણામે તેની વાસ્તવિક પનદગીઓ થકાય છે. સારું બાંધવાવસ્થાની જાતીયતાને આધારે વ્યક્તિત્વને તમામ વિકાસ સમજાવવાનો શક્યતા નકારે છે. માણસે જે કંઈ થવાનું છે તે બધું બાંધવાવસ્થામાં નક્કો થઈ જાય છે અને બાકીનો વિકાસ માત્ર અપ્રગટ શક્યતાને પ્રગટ કરવા પૂરતો જ છે તેવું નિયતિવાદી દૃષ્ટિબિંદુ એ સ્વીકારતા નથી કારણ કે અસ્તિત્વવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માણસનું કોઈ મૂળભૂત સ્વરૂપ ક્યારેય થકાતું નથી એટલે માણસનો સુક્ષ્મને કોઈ પણ ભૌતિક કે સામાજિક પરિણામનું નિયંત્રણ શકી શકતું નથી.

સાન અને ફ્રૅઈડના મનોવિજ્ઞાનમાં સદૃશો મહત્વનો ફરક 'અચેતન મનના ખ્યાલ' વિશેનો છે. આ ખ્યાલ ફ્રૅઈડના મનોવિજ્ઞાનના કેન્દ્રમાં છે. સારું 'અચેતન'નું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી. સારું આત્મપ્રપચનો ખ્યાલ સ્વીકારે છે પરંતુ ચેતન સંપાદીએ જ માણસ એ જાતની ક્રિયાઓનું દમન કરે છે તેવું સારું માને છે. દમન થએલી વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય તો પછી દમન કરનાર તેનાથી કંઈ રીતે પીડાય તે સમજાતું નથી તે ઉપરાંત ફ્રૅઈડે જે નિર્ણાયક(Censor)ને ખ્યાલ રજૂ કર્યો તેમાં મુશ્કેલી એ છે કે અચેતનમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છાઓને આ સેન્સર શકી રાખે છે અને ચેતનસંપાદીએ લાવતો નથી તો પછી સેન્સર પોતે ચેતનરૂપ હોવો જોઈએ તેવું દલિન માય ડ્ર. ફ્રૅઈડના સિદ્ધાંત

મુજબ અચેતનમાં ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છાઓ વેષાંતર કરીને અથવા પ્રતીકાત્મક રૂપ ધારણ કરીને વર્તનમાં પ્રગટતી જાય છે, પરંતુ સાર્વ આ બાબતની દીકા કરતાં સૂચવે છે કે મનના આવા બિલકુલ બુદ્ધ બે સ્તરોનાં સંયોજન અને સમન્વય કઈ રીતે થઈ શકે?

સાર્વ આ મંદર્શમાં ચેતના અને જ્ઞાનનો ફરક પાડે છે. વ્યક્તિને અમુક બાબતનું જ્ઞાન (awareness) હોય પરંતુ તે તેના ચિત્તની સપાટીએ રપ્ષ્ટ રૂપમાં ઉપરિધન ન હોય તેનું શક્ય છે. એટલે માનસ ચિકિત્સકનું કાર્ય વ્યક્તિને પોતાને વિશેનું જે જ્ઞાન છે તેને જ્ઞાનમાં ફેરવી નાખવાનું છે.

સંક્ષિપ્તમાં (૧) ફ્રોઈડ મૂળભૂત કામના (Libido)ને પ્રેરણા-શક્તિ ગણે છે ત્યારે સાર્વના મત પ્રમાણે વ્યક્તિ જીવન સમગ્ર વ્યવહાર કરવાની જે અમુક રીત પમેદ કરે છે તેના પરિણામ રૂપે તેનું વર્તન સમજી શકાય. (૨) ફ્રોઈડ નિયતિવાદ સ્વીકારે છે, સાર્વે જ્ઞાનનું સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. (૩) ફ્રોઈડ અચેતન અને ચેતનનો વિશેષ તેના સિદ્ધાંતમાં મૂળભૂત ગણે છે પરંતુ સાર્વ ચેતનસપાટીએ જ માત્ર જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો ફરક પાડે છે.

અસ્તિત્વલક્ષી માનસપૃથક્કરણનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે માણસનું વર્તન સમગ્ર પરિસ્થિતિના સંદર્શમાં સમજવાનું જરૂરી છે. તેનો હેતુ વ્યક્તિના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારના વર્તનનું નિરીક્ષણ કરીને તેનો અર્થ થદાવવાનો છે. માણસની ચેતનામાં પ્રગટતી ઇચ્છાઓ ત્રણ સ્તરોની હોય છે : કશુંક કરવાની (doing), કશુંક મેળવવાની (having) અને કશુંક થવાની (being) ઘણી વખત મનુષ્ય પામેલી વ્યક્તિની વસ્તુઓ તેની સાથે દહનાવવામાં આવતી. માણસની માલિકાની મૂળ ઇચ્છા આ ધરનાનું કારણ છે તેમ સાર્વ માને છે. વસ્તુઓ મેળવીને 'સ્વ' (self)નો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે.

સારી 'વસ્તુઓના માનસપ્રયક્ષરણ' (Psychodynamics of things)નો સિદ્ધાંત રચી કહે છે વસ્તુઓમા જે શક્તિ છે તેનુ પણ વ્યક્તિઓ માટે અમુક સંદેશ છે, વસ્તુઓને વ્યક્તિઓ માટે અમુક પ્રતીકાત્મક અર્થ છે હા ત, 'ચીકલું કે સુંવાળું, ધન અને પ્રવાહીના મિશ્રણ જેવું (Slimy-viscous) એ શુશુન વર્ણન કરતા કહે છે કે આવી વસ્તુને પકડવા જતા અથવા હાથમા લેવા જતા એક જાનનો વિચિત્ર અનુભવ થાય છે માણસ વસ્તુને પચારી પાડવા માગે છે એ સાર્વત્રી મુખ્ય નીકળિ છે પણ આ વર્ણનમા સાર્વ એમ કહેવા માગે છે કે આ ચીજી સુંવાળી વસ્તુઓ જાણે કે વ્યક્તિને પરવસ બનાવી દે છે 'The viscous possesses me' આવા પ્રકારે ધગવતી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ધણીવાર છૂટા ઠપકો છે આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સાર્વ એમ સૂચવે છે કે વ્યક્તિનું અમુક વસ્તુઓ પ્રત્યેનું વનણ પણ તેના માનસપ્રયક્ષરણ માટે અત્યવનું છે વ્યક્તિને શું ગમે છે, તેને વસ્તુને કયો રસ ગમે છે, વસ્તુને કયો પ્રસંગ કેવા પ્રમાણમા ગમે છે વગેરેનું યાન મનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અત્યવનું છે

અસ્તિત્વવાદની મનોવિજ્ઞાન ઉપર જે અસર થઈ રહી છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવું અત્રે આવશ્યક નથી, પણ ફ્રૌડ ઉપરાંત સાર્વના મતવ્યે આ સદીના ધણા અત્યવના મનોવૈજ્ઞાનિકો જેવા કે ફ્રોઇડ, હોની, એડલર વગેરે સાથે સામ્ય અને ફરક ધરાવે છે હર્ષલની અનુભવ-મીમાસાની અસર હેઠળ 'Phenomenological Psychiatry' મા મહોધનો શરૂ થયા છે જેમા મીક્રોવર્ણી, જેનસાટલ અને ઈરિનીન રૂઢાઉસ નો સમાવેશ થાય છે બીજા કેલાક 'Existential Analysts' છે જેમા ખીનરવાતર, મેર્કા બોસ અને રેનાડ કુહનનો સમાવેશ થાય છે

સાર્વના મનોવિજ્ઞાન વિશે હેઝનબર્ગ્સનું મહત્વનું વિધાન મનનીય છે

"In any study of human being as such, it is

difficult to say where philosophy ends and psychology begins This is particularly true of existentialism."

૬. સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદનું મૂલ્યાંકન

અસ્તિત્વવાદ કોઈ ફેશન ખાતર સ્વીકારવાની વિચારમરણી નથી. હુદિજીની મજાવા માટે અસ્તિત્વવાદ વિશે શિષ્ટાચાર ખાતર પણ કશુંક જણવું જોઈએ અથવા તો વ્યક્તિ જે ક્ષેત્રમાં છે તેમાં અસ્તિત્વવાદને કોઈક રીતે સ્થાન આપવું જોઈએ એમ માનનાર વ્યક્તિઓ કોઈ ને કોઈ બદાને અસ્તિત્વવાદી શબ્દો કે વાક્યોનું આયોજન કરીને તત્ત્વજ્ઞાન વિશે કશુંક જણવાનો વ્યર્થ આ મર્મનોષ મેળવે છે. સાર્ત્રની પોતાની કળાશાળ મુજબ અસ્તિત્વવાદ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક સમ્રદાય છે. અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધની ભયાનકતાનો તે આવેશાત્મક પ્રત્યાધાન નથી. અસ્તિત્વવાદમાં સારા નત્સાનો ભેદ નથી, અસ્તિત્વવાદીઓ નાસ્તિક છે, રસ્તો ખૂલેલા વિચારો છે અથવા તો ચાનોકવાદીઓ છે તેવા બધા આશ્રેયો પાયા વગરના છે તેવા લેખકનો મત છે. સાર્ત્રનો અસ્તિત્વવાદ મૂળભૂત રીતે નો એક તાત્ત્વિક (Metaphysical) સિદ્ધાંત છે એટલે જેમ પ્લેટો કે એરિસ્ટોટલ કે કાન્ટના સિદ્ધાંતોની બૌદ્ધિક આલોચના કરી શકાય છે તેમ સાર્ત્રના સિદ્ધાંતનું પણ તાત્ત્વિક મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. તેની મર્યાદાઓ અને દોષો તાત્ત્વિક વિવેચનની પગપદા પ્રમાણે જુદા તારવી શકાય છે. સાર્ત્રના કે ખીજા કોઈ અસ્તિત્વવાદને કોઈ ખાસ પક્ષપાતને કારણે સર્વોપરિતા આપવાની જરૂર નથી; તે જ પ્રમાણે કોઈ આધ્યાત્મિક ગર્વને લીધે આ વિચારધારાને નૈતિક રીતે બદનામ કરવાનો કોઈ હેતુ હોવા ન જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનમાં અદ્વૈતવાદ જ સાચું જીવનરહસ્ય આપી શકે; એટલે અસ્તિત્વવાદમાં જે નિષ્ફળતા કે હતાશા છે તે અદ્વૈતના અસ્વીકારને લીધે છે તેવું માની શકાય નહીં. સાર્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ પાલ શૈષ્ટિકાંક, ડેસન અને કાલીન વિલસને સચોટ રીતે ગૂંચ કરી છે.

મારી દૃષ્ટિએ આ દીકાઓ સાચી છે અને સાર્વના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તેને જન્મ આવ કરવાનું શક્ય નથી. તેમ છતાં-હું એવું માનું છું કે-સાર્વના અસ્તિત્વવાદની દીકા તાત્ત્વિક ભૂમિકાએ જ થરી જોઈએ. અસ્તિત્વવાદ સ્વીકારવાથી નૈતિક અવગતતા ફેલાશે અથવા તો કોઈ નાસ્તિક બની જશે અથવા તો કોઈને કશી બાબત પર શંકા નહીં રહે તેવું દર્શાવીને તેનું-મૂલ્યાંકન ન થઈ શકે તેવું હું માનું છું. કોઈ સિદ્ધાંતનાં પરિણામે ઉપરથી તેના તત્ત્વ વિષે નિર્ણય ન થઈ શકે. તે જ પ્રમાણે તેના ઉદ્ભવની પરિસ્થિતિ ઉપરથી પણ તેના મૂલ્ય વિશે કશું ન કહી શકાય. અસ્તિત્વવાદ વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકાએ ધડાચો હતો તે સ્વીકારવાથી એવું કહી શકાય કે તેનું સિદ્ધાંત તરીકેનું સત્ય કે મહત્ત્વ પાંચ કે દસ વર્ષ આસે તેટલું જ હોય.

પોલ સેનિકેએક 'Existentialism-For and Against' (1964)માં સાર્વના અસ્તિત્વવાદની દીકા કરનાં દલીલ કરે છે કે સાર્વનો અસ્તિત્વવાદ નિરપેક્ષ (Absolute) સિદ્ધાંત છે. 'અસ્તિત્વ સત્ત્વ પહેલાં આવે છે' આ વિધાન સાર્વના સિદ્ધાંતના પાવામાં છે. પરિણામે માણસના અસ્તિત્વનો અભ્યાસ એ જ અસ્તિત્વવાદનો મુખ્ય વિષય છે. 'હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કેના અસ્તિત્વનો અભ્યાસ કરવો? જો આ કે તે વિશિષ્ટ અસ્તિત્વનો અભ્યાસ કરવો પડે તો માત્ર જીવનવૃત્તાંત કહેવાય, તત્ત્વજ્ઞાન નહીં. અને જો માનવીના અસ્તિત્વનાં સામાન્ય લક્ષણોનો અભ્યાસ કરીએ તો પછી એ અભ્યાસ 'સત્ત્વ'નો અભ્યાસ. ગણુશી કારણ કે સત્ત્વ એટલે જે નિશ્ચિત, સાર્વત્રિક અને સામાન્ય છે તે. પરિણામે માત્ર અસ્તિત્વનો અભ્યાસ થઈ જ શકે નહીં. બધા અસ્તિત્વવાદીઓ અમુક અંશે 'સત્ત્વવાદીઓ' (Essentialists) ગણવા પડે. પોલ સેનિકેએકના મતે સાર્વના અસ્તિત્વવાદ સામેની તાત્ત્વિક મુરકેલીઓ નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય:

(૧) સત્ત્વ અને અસ્તિત્વનો એક પાડીને સાર્વ એમ દર્શાવવા

માત્રે છે કે માનવીની બાબતમાં અસ્તિત્વ સત્ત્વ પહેલાં આવે છે. ટેમલ બનાવવું હોય તો પહેલાં તેનો ઘાટ (સત્ત્વ) મનમાં ઘડી લેવો પડે છે અને તે યોગના પ્રભાવે ટેમલને અસ્તિત્વ આપવામાં આવે છે. માણસ માટે આવી કોઈ પૂર્વયોગના હતી નહીં અને કોઈ દેવી તત્ત્વે માણસનું આવું કોઈ સત્ત્વ ઘડવું નથી. સાર્વની આ દલીલમાં તત્ત્વ ગળ્યાનું નથી કારણ કે (ક) અસ્તિત્વ ‘પહેલાં’ આવે છે એમ જો માનીએ તો ‘સત્ત્વ’ પછી ક્યારેક પણ ઘડાવું હોયું જોઈએ તેમ માનવું પડે—અલે પછી આ ‘સત્ત્વ’ પોતાના મુક્ત પ્રયત્નોથી ઘડાવું હોય. પરંતુ સાર્વના પછીના સિદ્ધાંતમાં આવો કોઈ ઉલ્લેખ આવતો જ નથી. માણસને જે સ્વાનંત્ર્ય છે તેને પરિણામે ત્રેમે ત્યારે પોતાનું આખું જીવન છિન્નહિન્ન થાય તેવા નિર્ણયો લઈ શકે છે. તો પછી આ પરિસ્થિતિમાં માણસ પોતાનું ‘સત્ત્વ’ ધોડે છે તેમ કહેવું વાજબી છે? તે ઉપરાંત ‘સત્ત્વ’નો અર્થ શું? ‘સત્ત્વ’ એટલે જુદી જુદી વિશિષ્ટ વસ્તુઓમાં ગ્રહેલ સમાન ‘તત્ત્વ’. દા.ત. જુદા-જુદા ટેમલમાં અમુક સમાન ‘ટેમલત્વ’ને સત્ત્વ ગણી શકાય. પણ ‘સત્ત્વ’નો આવો અર્થ લઈએ તો પછી દરેક વ્યક્તિ માટે તેનું અસ્તિત્વ પહેલાં આવે છે અને પછી ‘સત્ત્વ’ ઘડાય છે તેમ કહેવાનો અર્થ એવો થશે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાનું જુદું ‘સત્ત્વ’ ધોડે છે. આ પણ વિચિત્ર પરિણામ છે. ‘સત્ત્વ’ અને ‘અસ્તિત્વ’નો ભેદ સાર્વ અમુક હદથી વધુ રચાઈ શકે શક્યા નથી કારણ કે (બ) સાર્વ ‘સત્ત્વ’નું નિર્માણ કોણ કરે છે તે બાબત રખડતા કરતા નથી.

[મારી દષ્ટિએ આ જ દીકાને બીજી રીતે રજૂ કરી શકાય. સાર્વ કહે છે કે અસ્તિત્વ પહેલાં આવે અને સત્ત્વ પછી આવે. માણસને જો સાર્વ કહે છે તેવું સ્વાનંત્ર્ય હોય તો ‘સત્ત્વ’ પણ માણસ પોતાની મરજી મુજબ ઘડી શકે. પરંતુ આમ હોય તો ‘સત્ત્વ’ શબ્દનો અર્થ કશો રહેતો નથી તે વ્યક્તિગત બની જાય છે. સાર્વના સિદ્ધાંતમાં આ બાબત ધણી અરખડતા છે. એક બાબત સાર્વ એમ જણાવે છે કે દરેક માણસ પોતાની પમંદગી કરે

ત્યારે તે બધાં માણસો માટે પર્મદગી કરીને મૂલ્ય ઉપજાવે છે. ખીજા બાજુ સાર્થ એમ પણ જણાવે છે કે માણસના અસ્તિત્વને કોઈ આધાર નથી. દરેક વ્યક્તિ એકલી છે અને તેની પર્મદગી સાવ અંત્રન છે. ખીજું, સાર્થ અમુક વિધાનો માનવ અસ્તિત્વ વિશે કરે છે—જેવાં કે માણસ હમેશાં સ્વનંત્ર છે; તેના અસ્તિત્વને આધાર નથી; તમામ માનવધર્મધો મંધર્મથી ખરડાયેલા છે—આ વિધાનો સાર્થત્રિક છે, માત્ર દેવ્ય સોપાને એ લાગુ પડતા નથી. એટલે મને જે પ્રશ્નો યાવ છે: (૧) માનવસ્વભાવ વિશે સાર્થના વિધાનો શું માણસનું મૂળભૂત 'સત્ત્વ' (Essence) રજૂ કરતાં નથી? (૨) ઈશ્વરના મનમાં માણસનાં સ્વરૂપ કે સત્ત્વ વિશે કશો ખ્યાલ ન હોઈ શકે કારણ કે ઈશ્વર નથી અને માણસને આનું કોઈ નિશ્ચિત સત્ત્વ નથી એમ કહેનાર સાર્થ શું પોને માનવીના અસ્તિત્વ વિશેનાં સાર્થત્રિક લક્ષણો નહીં કરતા નથી? અને જો તેમ હોય તો સાર્થ અસ્તિત્વવાદી છે કે સત્ત્વવાદી?

સાર્થ લખે છે: 'અસ્તિત્વ ધનવતી બધી વસ્તુઓ કારણુ વચર ઉત્પન્ન થઈ છે, નુનગાઈને લીધે ટકી રહે છે અને અકરમાતને કે અન્ય કારણે નાશ પામે છે, જન્મ અને મૃત્યુ નિરર્થક છે'. પાલ રોનિક્સ એક માને છે સત્ત્વને બહાર રાખીને માત્ર 'અસ્તિત્વ' ઉપર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે જ નિર્ણય આવે છે. સાર્થ શન્યવાદી છે એમ અમુક અરી કહી શકાય. માનવજીવનની અને આ જગતની અર્થહીનતા જો સ્વીકારીએ તો પછી જીવન અર્થયુગ્મ છે કે અર્થહીન એમ નહીં કરવાનાં ધોરણો હોઈ શકે ખરાં? જ્ઞાના જીવનનો અર્થ હોવો જોઈએ? જીવનને કઈ દષ્ટિએ અર્થ હોવો જોઈએ? અર્થહીનતા (Absurdity) સાપેક્ષ છે કે નિરપેક્ષ? વિદ્યાનમુખમાં માણસોનું જીવન મંત્રવત્ જની મધું છે. વિરાટ સમાજમાં વ્યક્તિનું કોઈ મૌલિક જીવન શક્ય નથી, આવા મંદર્ભમાં ધન્યા વિચારો જીવન અર્થહીન છે તેવું માને છે. સેખકને એક પ્રશ્ન મૂકવે છે. 'સુ વીસમી સદીનાં માણસોનું જ જીવન અર્થહીન છે

તેમ કહી શકાય?' લેખક એમ પણ માને છે કે સાર્દ જીવન એ જ સાર્દ એમ સાબિતી વગર ધારી લેવાથી, આધુનિક માનવીનું જીવન જટિલ છે માટે અર્થહીન છે અથવા મૂલ્યોનું પતન થઈ રહ્યું છે તેમ માનવામાં માન દુરામત જ છે 'જીવન અર્થહીન છે' એમ માનવામાં 'અર્થ' (Meaning) એટલે શું તે સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ 'Absurdity' વિશે લખના સાર્દ અને અન્ય લેખકોમાં આનું દ્રષ્ટિ પૃથક્કરણ જણાતું નથી.

સાર્દની ઠાનમીમાસા અને તત્ત્વમીમાસાની સપૂર્ણ સમીક્ષા વીતીકે ડેસને 'The Tragic Finale' માં કરી છે તેમના કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે વિચારીએ (૧) સાર્દ 'Non Being' (અસત્) અને 'Negation' (નિષેધ) એ બંને વચ્ચે ગૂંચવેલ છે માનવચેતના પ્રત્યાર્થક અને નિષેધક વિધાનો કરી શકે છે એટલે કે વસ્તુનો અભાવ જાણી શકે છે પરંતુ તેના ઉપરથી માનવચેતના રચ્ય સ્વરૂપ છે, તેના હાર્દમાં 'અસત્' છે અને સત્રૂપ જગતમાં તે 'અસત્' દાખલ કરે છે તેનું ક્ષિતિયત્વ નથી. જો ચેતના અસત્ રૂપ હોય તો સાર્દ ચેતનાના જે જે કાર્યો વર્ણવે છે તે અશક્ય બની જાય છે સાર્દ પ્લેટોના 'Sophist' નામનો સવાદ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવો જોઈએ તેનું ડેસનનું મતવ્ય થોડું છે પ્લેટોએ 'Non-Being means a different Being' તેવો સિદ્ધાંત આપ્યો છે નિષેધ કરવો એ સેલિનતા દર્શાવવી સાર્દ ચેતના વસ્તુરૂપ નથી તેમ કહે છે ત્યારે ચેતના વસ્તુઓથી જુદા પ્રકારનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમ સમજવું જોઈએ વસ્તુરૂપ નથી માટે ચેતનાને પોતાનું કોઈ 'સ્વરૂપ' નથી તેવો સાર્દનો સિદ્ધાંત અસ્વીકાર્ય છે

(૨) સાર્દ ચેતનાને નિર્વેચકીક અને નિરપેક્ષ માને છે 'હું છું' એનું જ્ઞાન આપણી ચેતનામાં અંતર્ગત છે અને 'હું' (Ego)ની દ્રષ્ટિ પણ પ્રકાશની વાખ્વા કે પૂરતી સમજૂતી કદાચ ન આપી શકાતી હોય તો પણ આપણામાં 'હું છું, અને મારા કાર્યોના કર્તા છું' તેનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે પરિણામે 'અહમ્' (Ego)નું અસ્તિત્વ માન મનનાત્મક

મેતનાના પરિણામે ઉદ્ભવે છે તેમ માનવામાં સાર્વત્રી જૂથ છે.
આ મંતવ્ય મંપૂર્ણ રીતે ચોખ્ખું છે તેનું સેખક માને છે.

એ કે ડેસન ન્યારે એમ જણાવે છે કે સાર્વત્રી તત્ત્વજ્ઞાન
કરુણું નિષ્પણતા છે ત્યારે સેખક તેની સાથે સહમત નથી કારણ
પરુ તત્ત્વજ્ઞાનની મંપૂર્ણ સજ્જતા કે નિષ્પણતા જણવાની આપણી પાં
પ્રમાણ્યૂન કસોટીઓ નથી. આ મંદર્ભમાં 'Philosophy To
(1961) એ પુરાવાના સેખક જોસફ રેટર મોશ સાથે સેખક સહમત છે
સર મોશને મતે, પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વીસમી સદીમાં જણ મુખ્ય ત
વિચારધારાઓ છે અને તેની પહેલથી કેટલેક અંશે ભૌતિકશાસ્ત્ર દર્શિ
પણુ અજન્મની છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં એટલે કે મુખ્યત્વે ફ્રાંસ અને જર્મ
માનવના ઘડી તત્ત્વજ્ઞાન છે. એંગ્લો-અમેરિકન જગતમાં (મુખ્યત્વે અમે
અને ઇંગ્લેન્ડમાં) પૃથક્કરણાત્મક અને વિદ્યાનાભિમુખ તત્ત્વજ્ઞાન છે
રશિયામાં 'સમાજશાસ્ત્રી' તત્ત્વજ્ઞાન રહે.